

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XLIX. évfolyam.

Május—Júnus.

3. füzet.

A magyar unitárius egyház hitelvei a XVI. században.

Irta: **Dr. Borbély István.**

(Folytatás.)

G) *A keresztelestről.*

A XVI. század unitárius theológusait a bibliában való nagy jártasság jellemzi. Ismerik s esodás emlékezéssel idézik annak minden részét. Csak említeni kellett valamely bibliai fogalmat s ők végnélkül sorolták fel azokat a szentírásbeli helyeket, ahol e fogalomról szó volt. Készültség dolgában felülmulhatatlanok. Azonban e *törvény-szövegismeretük* nem társult egyszersmind kellő vallásos invencióval. Hogy a vallástudománynak problémái volnának s hogy e problémákból hitrendszert kellene (mert lehet) fölépíteni, arra 1571-ig egyetlen unitárius reformátor sem gondolt. Mind az a gyűlölködés, amely a magyar irodalomnak első nagyszabású polemiáját előidézte, tulajdonképpen oly elvi ellentétek miatt keletkezett, amelyeknek gyakorlati jelentősége felől egyik fél sem volt tisztában. Elfogadták szent könyvül a bibliát s hitték annak csalhatatlan igazságát, de egyikük sem vizsgálta, hogy vajjon a bibliai tanítások hogyan viszonylanak a mindennapi élethez. Valóban, alig lehet ma elképzelnünk, mit találtak a magyar protestáns kor hittudósai *szépnek* a hitben. Vajjon mi volt szerintük jellemfejesztő, léleknevesítő?

¹⁰³⁻¹⁰⁴ *Dávid Ferenc.*: Rövid útmutatás Eij₂ lap.

¹⁰⁵ E kérdéssel *Socinus* Faustus is foglalkozott 1578-ban (*De Jesu Christo servatore* 60–61 lap.)

¹⁰⁶ *Dávid F.*: A prédikációknak első része. T₂ lap.

¹⁰⁷ *Dávid F.*: Rövid útmutatás. Eij₂ lap.

A gyakorlati vonatkozásból Dávid Ferenc csupán egyet említ, a keresztelést. Azonban ennek tárgyalásában sem igyekszik mélységre. Nem a keresztelés jelentését vizsgálja, hanem azon bibliai helyeket sorolja föl, ahol e fogalomról szó van. Bár ez idézetei sem más természetűek a többi argumentumnál, észre lehet vennünk, hogy általuk Dávid újítani akart kora szertartásán. A pápa — írja — »kirekesztette az igaz keresztséget, mellyel megkeresztelik vala a megtérteket, kik igaz hitből és annak nyilván való vallásából kívánják vala a keresztséget. És a gyermekcséknek bűvös-bájos keresztségét szörzé és parancsolá helyébe.¹⁰⁸ A gyermek megkeresztelését tehát a pápaság intézményének tartotta s tiltakozott ellene.¹⁰⁹

Tiltakozását¹¹⁰ sok egyéb mellett főleg azzal okolta,

¹⁰⁸ Dávid Ferenc: Az egyőmagától való. 63 lap.

¹⁰⁹ Dávidnak e tanítása ellen Melius 1567-ben ismételt tiltakozott. Tiltakozásából (*Kiss Á.*: A XVI. században tartott ref. zsinatok. „Debreceni zsinat“ címen) Dávidék állítása így vonható ki: (i. m. 558--559. l.) „Akik hisznek, azt kell kereszteni, Marc. 16. Joan 5. 16. A kicsinyek nem hisznek, mert nem hallhatnak, hát nem kell megkeresztelni.“ „Christus és az apostolok, Cornelius és sok pogányból lett keresztyének, a szerencsen hopmester is, nagykorukban keresztelkedtek meg. Hát most is nagy korukban kell megkeresztelkedni.“ „Csak a nagyok hihetnek, térhetnek, halhatnak, újulhatnak. tanulhatnak, nem a kicsinyek.“ E tételeket Melius a debreceni zsinaton ismételtén cáfolta. 1567. augusztus havában „A háromságról“ címen könyvet is adott ki, mely szintén bőven szól Dávidéknak e tana ellen. (i. m. 598. l.)

¹¹⁰ Dávid Ferenc a gyermekkeresztelés elleni tiltakozását legrészletesebben 1569-ben fejtette ki „De regno Christi“ c. könyve függelékében a „Tractatus de paedobaptismo“ fejezetben. A 37 argumentumból, melyet tiltakozásul felsorol, mint fontosabbat, idézem a következőket:

2. Mandatum est, ut prius doceamus, postea baptisemus, prius ergo docendi infantes, antequam baptisentur: Ite docete omnes gentes, baptizantes. Math. 28.

4. Reprobi non sunt baptisandi, multi ex infantibus sunt reprobi, ergo abstinendum, ne profanctur sacramentum per nostram ignorantiam.

5. Qui non credit, a baptismo arcendus est. Infantes non credunt, ergo Si creditis, licet. Acto 8. Deut. 1. nec sciunt malum, nec bonum.

6. Cogi homines ad paedobaptismum, est sacramento plus tribuere, quam par sit, et papae opinionem stabilire, qui docet, neminem posse absque baptismo salvári. Ergo non properandum praecipitanter.

9. Si infantes necessario baptisandi sunt, ergo et communicandi, par enim ratio est, ut ostendit vetustas, quae eiusmodi inanes lotiones et coenas pueris obtrudere coacta fuit.

hogy az apostol tanítása szerint: »elmenvén, tanítsatok mindeneket, megkeresztelvén őket.«¹¹¹ Minthogy pedig csecsemő gyermeket nem lehet tanítani, el kell hagyni a kisedkeresztelést is s helyette a felnőtteken kell e szertartást végrehajtani, még pedig a harmincadik életévben.¹¹² A szertartás formájáról a következőket jegyezte föl: »Rövidesen azért ezt vallom: keresztelni Atyának, Fiunak¹ és Szentléleknek nevében, — nem a szentháromság Istennek nevében, sem az egy állatú és háromszemélyű

10. Non datur baptismus absque poenitentia. Infantes poenitare nesciunt. Ergo. Ioannis 2. Actorum 2. Baptisebantur nempe a Ioanne Baptista confidentes peccata sua. Marci 1.

14. Coena domini externam confessionem postulat, ergo et baptismus. Interrogés, cur infantes a coena arcentur et iisdem argumentis probabis eosdem a baptismo arcendos esse. Quid enim aliud est baptismus, quam de sua fide publica contestatio et hominis signaculum. Vide Actorum 16. de Lydio.

15. Christi symbola ad ipsius commemorationem et praedicationem sunt ordinata. Infantes horum nihil facere possunt. Ergo.

16. Fides ex audita, auditus verbum Dei. Si dixeris, infantes fidem habere, novam novae fidei revelationem in illis demonstrabis: quod ex Dei verbo probare magnam poteris.

17. Christus annorum triginta baptisatur et nobis exemplo sunt quotquot. Apostoli baptisantur, qui de infantibus nullam mentionem unquam fecerunt.

20. Novi testamenti sacramenta sunt spiritualia, infantes tot carnales.

22. Qui accedit ad sacramenta, probare seipsum debet, infantes non possunt. Ergo.

23. Qui Christianus fieri vult, exuere veterem hominem, induto novo debet et nova fieri creatura. Hoc facere non possunt infantes. Ergo.

25. Illi vere fratres dicuntur, qui ex eodem pocula bibere possunt, infantes non possunt.

26. Qui sacramentorum externam partem tantum sumit, nihil sumit. Infantes aqua sola tinguntur, cum careant ratione. Ergo.

34. Baptismus, qui a prophetis figuratus est, nihil ad infantes pertinet, Ergo. Ezechielis 36. Zachariae 13.

37. Adultos caecos, mutos et surdos nemo unquam baptisare audebit, tanto minus infantes, qui nec ambulare, nec comedere, nec audire, aut loqui possunt.

(*Idézett mű, KK—KKii,², 275—281. lap.)*

¹¹¹ Euntes docete gentes, baptisantes eos.

¹¹² *Dávid* Ferenc: De regno Christi: Mysterium magnum est, triginta annorum Christus baptismum accepit, exemplum nobis dans, ac nos ita docens, non ut trigesimum expectemus annum, sed idoneum Christum confitendi tempus.“ (QQ², lap.)

Istennek nevében keresztelni, hanem vallást tenni, hogy az atya minden jó ajándokoknak első és igaz kútfeje, Jak. 1. A Krisztusnak pedig nevében, mert a Krisztus által vagyon megengesztelésünk az atya-Istennel és ő általa adatnak minékünk Istennek minden javai; sem találta más név az ég alatt, melyben kelljen üdvözlőnk, hanem csak a Krisztus neve, sem más hit, mert hívén a Krisztusban, hiszünk az atya Istenben, látván a Krisztust, látjuk az atyát, Joan. 6:14. Ez a Krisztusban való hit és tisztelet a mennyei atyának hitére és tiszteletére viszen. A szent léleknek pedig nevében kereszteltetünk, mert mindnyájan, kik igazán kereszteltetünk, a Krisztusban öltözünk és a szent léleknek ajándokát vesszük. Luk. 24. Act. 1:2. Vallom azért ez igéknek folyásából, hogy ha valaki igaz keresztséget akar felvenni, hogy megismerje és higgye, hogy az atya Istentől adattatik, főképpen ez a jó önékie és hogy ő igazítja őtet és minden büncit eltörli, csak önmagáért. Ezeket pedig cselekedti az atya Isten az ő fiában és fiának általa, melyben bölcsességének és hozzánk való jótéteményének drága kincseit mi belénk önti, hogy e világnak megölettségünk és csak önékie választott szolgáló legyünk, ő tőle csináltatván és formáltatván. Ezs. 44. Szükség, mondom, hogy vallja és megismerje, hogy Istennek jóvaival állhatatosan nem részesülhet, hanem: ha megismeri, hogy az Isten az ő lelkének általa az ő lelkének szeméit megvilágosítja, hogy ezeket a jókat az ő szívében megérezze és az ő belső emberében valóban megújuljon, szükség megismerni.¹¹³

A keresztelésről való ezen tan nem volt tulajdonképpen a Dávidé, mert ő is Servetoból kölcsönözte. Ha az ember összehasonlítja Dávid könyveit Servetoéval s filológiai pontossággal megállapítja a kölcsönvételt, úgy találja, hogy a *Restitutio Christianismine* nem csupán szellemét s rendszerét vette át, hanem a szövegét is. Ime pld. a *De regno Christi Liber primus. De regno Antichristi liber secundus* (1569-ből) pontosan összehasonlítva Servetonak *Restitutio Christianismi*-jával. A baloldali számok jelölik azon oldalokat, amelyeknek szövege szószerint megtalálható Serveto idézett könyvében a jobb hasábjában látható lapon.

¹¹³ Dávid Ferenc: A prédikációknak első része: Exix lap.

<i>Dávid</i> (De regno Christi.)	<i>Serveto</i> (Restit. Christ.)
21—31 oldal	307—313 oldal
32—43 „	314—321 „
44—59 „	288—297 „
60—64 „	297—301 „
65—71 „	303—307 „
72—81 „	321—326 „
81—96 „	327—336 „
97—105 „	349—354 „
106—110 „	337—339 „
111—114 „	340—341 „
115—122 „	342—346 „
123—126 „	346—349 „
127—141 „	470—478 „
149—177 „	393—410 „
178—216 „	446—469 „
216—224 „	478—483 „
225—235 „	664—670 „
241—247 „	525—528 „
247—252 „	532—534 „
252—263 „	535—542 „
263—268 „	546—549 „
268 „	552 „
268—275 „	560—564 „
279 lapon a 24-ik tétel	565 (nona ratio)
280 „ „ 27 „ „	567 (decima octava r.)
„ „ „ 28 „ „	570 (1. tétel)
„ „ „ 29 „ „	„ (4. „)
„ „ „ 30 „ „	571 (13. „)
„ „ „ 31 „ „	570 (5. „)
„ „ „ 32 „ „	571 (10. „)
„ „ „ 33 „ „	571 - 572 (14—23, 25. tétel)
„ „ „ 34 „ „	572—573 (25. második szakasz)
318—322 lap	573—575 lap
323—325 „	411—412 „
326—329 „	414—416 „
329—341 „	439—446 „

E statisztikai kimutatás azt jelenti, hogy Dávid Ferenc 1569-ben a Serveto-féle Restitutio Christianisminek több mint fele részét annyira saját gondolatainak vallotta, hogy belüli szöveg szerint átvette könyvébe.¹¹⁴

¹¹⁴ (Hasonlóképen szerkesztette Melius is legfontosabb egyházszervező munkáit.)

Más szavakkal e kimutatásnak dogmatörténeti értéke a következő megállapítás: az erdélyi antitrinitarizmus 1569-ben (s 1571-ben is) Servetonak tanait vallotta magáénak.

H) *A szent lélek.*

A szentlélekről Dávid Ferenc idején háromféle tan volt közkeletű. Egyik volt a kálvinistáké. Eszerint a szentlélek egyenlő Isten az atyával és a Fiúval s mi őt imádni tartozunk. Ezt tanította Melius is.¹¹⁵ A másik Serveto tana, mely alig-alig különbözött Kálvinnak éppen idézett gondolatától. Serveto szerint a szentlélek az atyával és a fiúval egyenlőkép osztozik az istenségen; a teremtésben közvetlen része volt, mert Krisztus ő általa végezte a teremtést s bennünk Krisztus ma is ő általa munkál.¹¹⁶ Az a különbség e két gondolat között, hogy Kálvin imádandónak vallotta a lelket, Serveto nem. E véleményekkel szemben állott Statorius Péter tanítása, ki Blandratával való előzetes discussio után 1561 nov. 19-én a pincowi zsinaton a következő állítását vitatta: a szent lélek nem Isten, hanem csak Istennek ereje, ajándéka, mellyel a benne bizókat megajándékozza.¹¹⁷ E gondolatot Socinus Faustus tovább fejtette s az ő megfogalmazása szerint került a rakowi kátéba. Ennek a sociniánus szentlélektannak főbb állításai a következők: a szent lélek nem Isten, nem tagja — a nem létező — háromságnak, mindenekelőtt pedig nem személy, mert ha az volna, a biblia nem vallhatná

Megjegyzem, hogy az 1568-ban megjelent „Literae convocatoriae ad synodum Thordanum“ Bij lapjától végig levő „Argumenta quibus paedobaptismus impetitur“ betűhűen egyezik a „De regno Christi liber“ 275—281. lapjával s mint a főnti kimutatás igazolja, Servetoból volt átvéve. Ez a tény azért nevezetes, mert általa bizonyossá lett, hogy az 1568-iki tordai zsinaton Serveto tanain vitakoztak.

¹¹⁵ Kiss Á.: A XVI. században tartott ref. zsinatok. 531—535. lap.

¹¹⁶ Serveto: Restit. Christ. 273. 1.: „Spiritus ipse Christi, qui erat Deus, dicitur in resurrectione innovatus et ob novam incorruptibilis habitus creaturam, quam inse substantialiter continet spiritus Christi sanctus.“

¹¹⁷ Stanislaus Lubieniecus: Historia reformationis Polonicae. 1685. 209. 1.: „Spiritus sanctum personam, haud quaquam. sed virtutem et donum esse Dei.“

róla azt, hogy »mértékfölött betöltetik« (Ján. 3:34.). Ellenben igenis Istennek ereje, amely vagy látható alakban jelenik meg, mint egykor Jézus tanítványainak; vagy pedig láthatatlan. Ez utóbbi formájában lehet objektív és szubjektív. Objektív formájában annyit jelent, mint: evangélium, amelyet Isten az ő lelkének ereje által közölt; szubjektíve pedig az örök üdvösségnek bizonyossága, mely minden hívő keresztény lelkében él.

Nézzük, mit tanít erről Dávid Ferenc?

»Az ige: lélek — mind a három nyelvben, tudniillik a zsidóban, görögben és deákban, melyben az Istennek könyve megíratott, bőségesb' értelemmel vétetik, hogy nem mint a magyar nyelvben, mert ennek folyása szerint mi az igt — lélek — értjük az emberben okoskodó fő részéről, nem az Istennek hatható erejéről és hatalmasságáról. Nem szükség pedig oly vélekedésben lennünk, hogy miképpen mi testből és lélekből alkottattunk össze, hogy azonképpen az Isten az ő állatjából és lelkéből alkottatott volna össze, mert ő maga az atya Isten lélek és mondattalik, hogy mincünk az ő lelkét adja, mikor az ő lelki erejét mivelünk és a kegyelmét mivelünk közli.«

»Legelőször azért az ige (lélek) a szentírásban véttetik szélért, mely szél a látható égnek mozgása, minden ingó állatokat megmondhatatlan és megfoghatatlan képpen indítván és mozgatván. Hasonlíttatik ezokáért az Istennek megfoghatatlan ereje a szélhöz néminemű egyenlőségért, mert miképpen a szél láthatatlan és megfoghatatlan ingadozás, mindeneket minden megtartozás nélkül mozdítván, azonképpen az Isten megfoghatatlan és láthatatlanképpen az ő hatalmának általa azoknak szívöket felindítja, kiket ő magának választ.«

»Nemcsak e külső látható égnek indítása és mozgása mondattalik léleknek avagy szélnek, hanem minden élő állatoknak belső indítása és élte léleknek avagy szélnek igéjével mondattalik ki. Innét vagyon, hogy minden teremtet állatokban szüntelen való lélegzés és fuvallás vagyon. *Ez az élet avagy lélegzés különböz az okos lélektől, mely az embereken vagyon, mert az az élet és lélegzés az oktalan barmokban is találattik és a vérben helyhezettik, amaz pedig csak az okos emberekre és angyalokra.*«

»Miképpen azért a szél e világnak lelkének nevezettik és a mi életünknek mozgását és indulatját az

írás léleknek avagy lélegzetnek nevezi, azonképen az Isten avagy a szélnek hasonlatosságával, avagy a mi életünknek belső mozgatalásából vett ábrázattal önmön magát és az ő eselekedelit akarja előnkbe terjeszteni, mert az Isten önmön maga lélek és minden életnek, lételnek és mozgásnak oka.»

»Harmadszor azért a szélnek avagy a léleknek az ő igéje a szent írásban vétetlelik az erőért, melyet az Isten osztogat minden teremítő állatnak, melyben akarja, hogy legyenek és éljenek. Második rendi és módja, mikor sajátképpen az embereknek nemcsak életet ad, hanem az életnek ékesítésére bölcsességet és tudományt, mellyel mostani időben is sokan megajándékoztatnak a pogányok között bölcs filozófusok és póták. Harmadik rendi és módja az Istennek lelkének velünk való közlése és részesülése imez, melyben nem csak megeleveníti és táplálja az embert és külső bölcsességgel megajándékozza, hanem ugyan természetét megtisztítja, megújítja és újonnan szüli az örök életre.¹¹⁸

Ez idézetnek gondolatmenete annyira meglepően újszerű Dávidnak megszokott okoskodásához képest, hogy hajlandók volnánk azt gondolni, miszerint valóban új teoriával is van dolgunk. Ugy tűnik fel, mintha a szentlélekről való dogmának természetes, vagyis a természet megfigyelésén alapuló új magyarázata volna ez. E magyarázat tényleg az is, csak éppen az a nagy kár benne, hogy nem Dávidnak eredeti gondolata, hanem a Servetoé. Ezúttal nem szószerint vett át a Restitutio Christianismiből. Ezt már csak azért sem tehetette, mert a Restitutio-nak az a passusa, amelyről éppen szó van, XVI. századi magyar tudományosságunkkal merőben ellenkezett, vagy legalább is nem tartozott ahhoz. S hogy bár csak egyszer említve, de mégis megtaláljuk Dávid könyvében, mutatja azt, hogy ő (Dávid Ferenc) nem csupán alkalmoszerűen kölcsönzött Servetoból, hanem 1571-ig ki nem épített hitrendszerének alapvetését teljességgel Serveto nyomán végezte.

Serveto a szentlélekről való magyarázatát a szélről, a mozgásról s illetőleg a vérkeringésről való elmélettel

¹¹⁸ Dávid Ferenc: A prédikációknak első része. „A szent lélekről való prédikáció“ 169—171. lapon.

kapcsolta össze. Hasonlítsuk a fenti idézetben ritkított betűkkel szedett mondatot az alábbi idézethez s megtaláljuk a kölesönyvétel igazolását:

»Ut vero totam animae et spiritus rationem habeas, lector, divinam hic philosophiam adiungam, quam facile intelliges, si in anátome fueris exercitatus. Dicitur in nobis ex trium superiorum elementorum substantia esse spiritus triplex: naturalis, vitalis et animalis. Vare non sunt tres, sed denuo spiritus distincti. Vitalis est spiritus, qui per anastomoses ab arteriis communicatur venis, in quibus dicitur naturalis. Primus ergo est sanguis, cuius sedes est in hepate et corporis venis. Secundus est spiritus vitalis, cuius sedes est in corde et corporis arteriis. Tertius est spiritus animalis, quasi lucis radius, cuius sedes est in cerebro et corporis nervis. In his omnibus est unius spiritus et lucis Dei energia. Quod a corde communicetur hepatis spiritus ille naturalis, docet hominis formatio ab utero. Nam arteria mittitur iunctae venae per ipsius foetus umbilicum: itidemque in nobis postea semper iunguntur arteria et vena. In cor est prius, quam in hepar, a Deo inspirata Adae anima et abes hepatis communicata. Per inspirationem in os et nares, est vere inducta anima: inspiratio autem ad cor tendit. Cor est primum vivens, fons caloris in medio corpore. Ab hepate sumit liquorem vitae, quasi materiam et eum vice versa vivificat: sicut aquae liquor superioribus elementis materiam suppeditat, et ab eis, iuncta luce, ad vegetandum vivificatur. Ex hepatis sanguine est animae materia, per elaborationem mirabilem, quam nunc audies. *Hinc dicitur anima esse in sanguine et anima ipsa est sanguis, sive sanguineus spiritus. Non dicitur anima principaliter esse in parietibus cordis, aut in corpore ipso cerebri, aut hepatis, sed in sanguine.*¹¹⁹

A szentlélekről való tanítással bezárult Dávidnak is, miként Servetonak is gondolköze. Azokról a nagy problémákról, amelyeket a protestantizmus hozott elő, Servetonak soha, Dávidnak 1571-ig nem volt tudomása. Ők a hitnek elméleti részével foglalkoztak csupán. Gyakorlati jelentőségű tételük a keresztelésen kívül egy sem volt.

Látva azt az egyoldalúan elméleti irodalmat, melyet

¹¹⁹ *Serveto*: Restitutio Christianismi. 169—170. lap.

Dávid Ferencék produkáltak, önkénytelenül az a sejtés merül fel, hogy azzal csupán a később unitáriusnak elnevezett *hit*-et igyekeztek előkészíteni, nem egyszermind az egyházat is. Melius például a Dávid Ferencel való szakítás után (1567) legelsőbben egyházát szervezte s első irodalmi munkája egyházszervező írat volt. Vajjon gondolt-e effélére Dávid Ferenc? Nem tudom. Egyházszervező előmunkálatainak nyomára nem tudtam ráakadni.

I) *A Serveto-hitű antitrinitárismus törvényesítése.*

Azon tanokról, amelyeket eddig ismertettem, az erdélyországi három nemzet és magyarországi urak és nemesek az 1571. jan. 6-14-iki marosvásárhelyi országgyűlés elé a következő törvényjavaslatot terjesztették:

»Miért hogy Krisztus urunk parancsolja, hogy először az Isten országát és annak igazságát keressük, az Isten igéjének prédikálása és hallgatása felől végeztetett, hogy amint ennek előtte is felséged országaival elvégezte, hogy az Isten igéje mindenütt szabadon prédikállassék, a confessióért senki meg ne bántassék, se prédikátor, se hallgatóki de ha valamely miníster criminalis excessusban találtatik, *azt a superintendens megítélhesse*, minden functiójától priválhassa, azután az országból küzettesék.«¹²⁰

E javaslat nyomban törvényerőre emelkedett. E törvény értelmében Dávid Ferenc az új hitnek első törvényes püspöke volt, kinek főpásztori hatalmát az országgyűlés aképpen határozta meg, hogy: papjait saját ítélete alapján szolgálatból elbocsáthatta s az ő javaslatának meghallgatása után az ilyen pap az országgyűlés által akár száműzésbe is volt küldhető. Ellenben a papválasztás továbbra is körvényben maradt s ennek korlátozására, vagy éppen megváltoztatására Dávid Ferenc senki által nem hatalmaztatott fel. Az új egyház közigazgatását egyedül a püspök végezte. Konzistoriumra azért nem volt szüksége, mert

¹²⁰ *Szilágyi S.* : Erd. országgyűl. Eml. II. 374. lap. Eredetijé a brassói városi levéltárban. A továbbiak helyes értelmezése végett szükségesnek tartom hangsúlyozni, hogy a bíráló ténykedést az országgyűlés egyedül a superintendensre bizza, ki nem volt köteles saját meggyőződésén kívül senkire hallgatni.

hatásköre kizárólag a lelkiekre, a hitre szorítkozott. A papokat nem az egyház fizette, hanem az egyházközségek, illetőleg a patronusok, következőleg a püspök jogköre semmi világi érdekre nem terjedt ki. A dogmatanítás főfelügyeleti kötelessége volt rábízva csupán. Ennélfogva az elbocsátási jogot is úgy kell értelmezni, hogy az inkriminált papot kiközösíthette hitfelei közül, hogy azonban az ilyen kriminális excessusban talált pap tovább ne fungálhasson, ahhoz a fenntartó hatóság (egyházközség vagy patronus) hozzájárulása szükségeltetett. Ez a rendszer nagyban módosítja a püspöki hivatalról való mai fogalmunkat. Fizetése után a püspök a kolozsvári egyházközség első funkcionárius lelkésze. Szükség szerint szabadon hívhat össze zsinatot. A hittételek tanításában észlelt törvényellenességekről közvetlenül az országgyűléshez terjeszthette észrevételeit és javaslatait. Minthogy a kolozsvári iskola egyszersmind papnevelő intézet is volt, a püspök annak főfelügyelője vala. A papszentelés joga is őt illette. Egyebekben közte s paptársai között nem volt semmi különbség.

Igen természetes, hogy e kezdetleges állapot azonnal módosult, mihelyt János Zsigmond halálával a patronátusi rendszernek ez az *elsődtleges* formája megváltozott s a papot centrálisan szervezett egyházközségek fizették. Báthory István, ki a haladásban rendet s a fejlődésben mérsékletet kívánt, fejedelemmé választásakor törvényesnek és jogosnak ismerte el Dávid Ferenc egyházát.¹²¹ Az

¹²¹ Az unitárius felekezetnek és egyháznak különböző időben más neve volt. *Simén* Domokos eként foglalta össze a név történetét: „Az *unitárius* név felvételének oka ez volt. Midőn Dávid Ferenc és Melius s az ő homodoxusai disputáltak együtt, Melius gyakran e szavakkal végezte argumentumait: *Ergo Deus est trinitarius*. S minthogy Melius és homodoxusai sokat harcoltak a háromság mellett, a háromságos Isten érdekében, innen trinitáriusoknak neveztek. Szemben azokkal, akik az Isten egyszerű egységét védelmezték s akiket azért *unitáriusoknak* vagy (Approb. Const. Pars I., Tit. 1., Art. 2.) *antitrinitáriusoknak* neveztek. Ezeket az Albana disputatio után 1568-ban a vásárhelyi gyűlésben (*Haner*: Hist. eccl. 287. lap) mindjárt a vita után, minthogy Istent személyben is, lényegben is egynek vallották, *unitárius vallás* név alatt confirmálták. Már *Lampe* (Hist. eccl. reform. 246. lap) szerint a nagyváradi zsinat 1569-ben így nevezi a miénkeket: „Consensus

1571-ben meglevő állapot ellen nem tett semmi kifogást. A marosvásárhelyi országgyűlés végzését nemcsak Dávid egyházára, hanem saját magára is kötelezőnek ismerte el. Jól jegyezzük meg ezt a tényt. A marosvásárhelyi országgyűlés megengedte, hogy »Istennek igéje mindenütt szabadon prédikáltassék«, azonban hozzáfűzte, hogy e szabadságnak mérője a *superintendens egyéni hite* s ha valaki attól eltér, büntetésül száműzethetik. Tehát a szabadságnak az országgyűlés maga jelölt határt. Abban nem lehet semmi kétségünk, hogy e végzés meghozatalakor a *superintendens hite* elnevezésben mindenki — a fejedelem is — azon hitet értette, amely Dávid Ferenc könyveiben volt magyarázva. Ezt vette alapul Báthory István is s csak a marosvásárhelyi országgyűlés szellemében járt el, amidőn az 1572. máj. 25—29-iki tordai országgyűlésen a rendeknek alábbi előterjesztését¹²² országos törvénynek nyilvánította:

»Ami a religió dolgát nézi: a minemű végezés a megholt fejedelem öfelsége idejében volt, hogy senkinek akkori végezés szerint bántása ne legyen a religióban, végeztük országul, hogy azon állapotban és erejében maradjon, hol pedig valakik a végezés kívül a religióban valamit innoválnának, amint önnagysága előnkbe adja, hogy affélék volnának, önnagysága Dávid Ferencet és a (lutheranus) *superintendens* hívassa hozzá, értse meg tőlük, ha *efféle innovatorok különb vallásban vannak az ő vallásoktól*, kibenvollanak a megholt urunk idejében. *Ha különb és új dolgoknak vallásában találtnak, önnagysága excommunicáltassa, mely excommunicatioval ha ők nem gondolkodnak, önnagyságának authoritása legyen efféléknek megbüntetésére az ő érdemek szerint.*«

E végzésben *expressis verbis* megvan, hogy Dávid Ferenc egyháza hittételeinek mértéke magának Dávidnak

Ministrorum in Hungaria Orthodoxorum *contra unitarios Transylvanos.*“ Igy írja Lampe (224. lap), hogy Dávid Ferenc a nagyváradi zsinatot összehívó levelében is unitárius püspöknek írja magát 1569-ben: *Epistola convocatoria Fr. Davidis Concionatoris Claudiopolitani et ministrorum Unitariorum in Transylvania superattendenti.*“ *Simén D.*: Jegyzetek az unitárius vallás történetéhez. Kézirat a kolozsvári unit. koll. könyvtárában. 7—8. lapokon.

¹²² *Szilágyi* Sándor: Erd. orsz. gyűl. eml. II. köt. 528 l. Eredetije az Erd. Muz. Levéltárában gróf Mikó Imre gyűjteményében.

egyéni hite, még pedig ennek a hitnek is az a formája, amely János Zsigmond idejében törvényesítettet.

Láttuk, hogy Dávid Ferencnek a hitrendszere nem épült ki egészen, hogy az nagy mértékben hiányos volt. Láttuk, hogy a hitnek éppen gyakorlati vonatkozásairól nem nyilatkozott. E hiány, János Zsigmond alatt nem volt érezhető. A szertartásokból annyit vettek át elődeiktől, amennyi szükségesnek látszott; mikor aztán belátták, hogy a kölcsönvétel nem felel meg újabb gondolatjuknak, elhagyták azt s újat kezdtek. A hit és egyházi világnak e fokozatos kiépülése a dolgoknak természetes rendje volt. Ha tehát a marosvásárhelyi országgyűlés el is ismerte őket konkrét egyháznak, tulajdonképpen csak a váz, azaz a *szabad igehirdetés* volt törvényesítve. E vázat ezután kellett volna kitölteni.

A dolgoknak e »természetes« rendjében rejlett Dávid Ferencnek szomorú végzete.

3. A tiszta unitárizmus.

A) Báthory István idejében. (1571—1575.)

Egyháztörténeteink azt tanítják, hogy az 1571 január 6—14-iki marosvásárhelyi országgyűlés után János Zsigmond nem foglalkozott többé unitárius hittételekkel, hanem elkezdett betegeskedni s márc. 14-én meghalt. Ennek az állításnak első része téves. A marosvásárhelyi országgyűlés után Gyulafehérváron volt még egy hitvita.¹²³

¹²³ Erről a gyulafehérvári harmadik hitvitáról — *disputatio tertia albana* — történetíróink nem emlékeznek meg, holott a *Kénosi-Uzoni-féle Hist. eccl. Unit.* I. köt. (Kolozsvári unit koll. könyvt. 1005. sz. kézirat) 574—594. lapján „*De disputatione quadam publica seculo XVI. habita Albae Fuluiæ*“ címen részletesen elmondja annak történetét.

Kénosi (mert a *Hist. eccl. Unit.* I. kötetét ő írta) leírását így kezdi: „Hujus disputationis exemplar quia non ubique prostat, decerpere non negligam“ (574. l.) Az 592. lapon ez olvasható: „... in exemplari, ex quo haec sunt scripta et excerpta.“ E nyilatkozatok alapján bizonyos, hogy tényleg volt disputáció Gyulafehérváron s e disputációnak volt leírása, amelyet Kénosi ismert, de az ő idejében igen ritkának tartott, ezért is közölte a legfontosabb passzusokat egész terjedelemben.

Kénosi azonban nem az eredeti jegyzőkönyvet használta, amelyet Palaeologus készített, hanem annak úgy 30 évvel később Lisznyai Gyárfás kolozs-

E vitatkozáson jelen volt János Zsigmond is. Ez alkalommal került Erdélyben — Stancaro után — először szóba az az állítás, hogy Krisztus nem Isten, mert Isten csak egyetlenegy van, a patrotheos. Hát thesisben állította ezt Paruta Miklós s Sommer János ugyanannyi corollariumban bizonyította.¹²⁴ Hunyadi Demeter Parutának thesis-eit, Cracerus Lukács Sommernek corollariumait támadta, majd Blandrata szólalt föl, de az előterjesztést nem támogatta. Maga Dávid Ferenc sem volt megnyerhető ennek az új állításnak. Jellemző nyilatkozata, melyet a vitának végén mondott: Ha volna valaki, aki az előadott állítás ellen bibliai argumentumot tudna, adná elő, ha ezt tenni nem tudnák, *aperto verbo Dei, quod unus et solus Deus, qui Patrotheus dicitur, aperiant caput.*

A gyulafehérvári zsinatnak egyelőre nem lett folytatása. János Zsigmondnak március 14-én bekövetkezett halála, majd pedig a május 25-iki fejedelmválasztás a közfigyelmet sokkal sürgetőbb kérdések felé irányította. Azonban ősszel újra hozzáláttak a vitatkozásokhoz. Dávid Ferenc 1571 szept. 20-ra Marosvásárhelyre zsinatra hívta össze papjait. Miként folyt le a zsinat, mit végez-

vári unitárius prédikátor által készített másolatát, — miként ezt maga Kénos tudatja a következőkben: „Descriptor hujus disputationis (unde haec sunt excerpta), fuit Gervasius Lisznyai, pastor ecclesiae Claudiopolitanae unitariorum; qui cum ageret (ut ipse scribit) illic ministrum, niendo in aedibus Stephani Conradi in platea Monostoriana interiori descripsit disputationem.“ (575. l.)

Lisznyainak eredeti kéziratát ma a kolozsvári unit. koll. könyvtárának 966. sz. kéziratosa köteté őrzi 1—83. lapon.

¹²⁴ *Paruta* első thesis-e ez volt: „Deus unus est secundum individuum; quod si deus unus secundum individuum non esset, unus Deus secundum scripturae veritatem dici non posset.“ Erre *Sommer* corollariuma: „In rebus omnibus et sunt naturae et sunt individua; sicut autem natura non est sine individuis, ita nullum individuum est, quod suam non habeat naturam. Quam obrem sicut si quis inter unum hominem et plures homines ponere vellet distinctione, ea non esset naturae distinctio, cum omnia individua hominis unam habeant naturam, sed individi duorum. Ita cum ponitur inter unum deum Izraelis et plures Deos gentium discrimen, illud non ad numerum essentialium (cum plures essentiae divinae non sint in diis) sed ad numerum individuorum accipiendum est; quo deus pater unus est, fuit et erit individuum: dii autem aliorum sunt, fuerunt et erunt plura individua

tek? — nem tudjuk,¹²⁵ de abból, hogy nov. 19-től dec. 1-ig tartó kolozsvári országgyűlés csak az oláh püspökökkel és papokkal szemben hozott innovatio-ellenes határozatot,¹²⁶ az unitáriusokkal szemben pedig nem, azt következtetjük, hogy Dávidék hitújító mozgalma az eddigi halárokon nem ment túl. Ezt bizonyítja Dávidnak e napokban megjelent két könyve is.¹²⁷

A következő 1572-ik évben előbb Paruta Miklós, majd Sommer János volt a hitújító-pártnak vezére.

Paruta legfőbb állítása az említett patrotheos volt, mely szerint Isten lényegileg egyellenegy,¹²⁸ amiből az következik, hogy sem a trinitas, sem Krisztusnak' istensége nem igazság. Socinus Faustus Entropius ellen írván, rátért Parutának erre az állítására s azt nem találta teljesen kifogástalannak.¹²⁹ Másik tana a gyermekek keresz-

¹²⁵ A zsinathívó levelet *Kénosi—Uzoni*: Hist. Eccl. (szkeresztúri pld.) I. köt. 240. l. alapján kivonatban közölte *Jakab Elek*: Dávid Ferenc Emléke 200. lap. A zsinat thesiseiről szó van *Kénosi*: De typographiis c. műve 182—184-ik lapján.

¹²⁶ Közölve *Szilágyi*: Erd. orsz. gyűl. Eml. II. 507. l.

¹²⁷ *Az egyőmagától való és Az egy atya Istennek*.

¹²⁸ A gyulafehérvári említett hitvitán előadott ötödik thesis e volt: „An non longe differt essentia dei ab existente deo, quum essentia, si vere ac proprie loquamur, non sit ipse deus, sed ipsius dei attributum? Essentiae enim vox nihil vivum intelligensve significat, non magis quam naturae, vel divinitatis, sed cuiusque rei statum et dispositionem. Et quemadmodum non dicimus naturam et divinitatem esse deum, sic neque essentiam. Recte possumus unam divinam essentiam dicere. Sicut unus est deus existens. Sed unum esse deum essentiam, nequaquam. Hoc enim esset non solum confundere prorsus statum rei cum ipsa re; sed etiam aliud loqui, quam scriptura.“ Socinus Faustus e thesisit (*Adversus Eutropium*, Racoviae, 1618 43. lap) így magyarázta: Ex his Parutae verbis apertissimum est, ab ipso essentiae dei nomen non rejici; ac praeterea, quid illud sit, quod ipse negat, in scripturis sanctis dici aut contineri. Nempe essentiam esse deum, vel unum esse deum essentiam; non autem ipsum dei essentiae nomen.“

¹²⁹ Kifogásaiból ime pár mondat (i. m. 43. lap): „Nec sane unquam in citatis ab assertionum scriptore locis vel adversariis objicit, essentiae dei vocabulum in scriptura non legi, vel quod non legatur, affirmat. Sed finge, nos ante animadversiones nostras essentiae vocabulum, cum de deo est sermo, plane rejicere solitos fuisse; numquid postea in verbis istis ipsarum animadversionum ab adversario reprehensis omnino illud admittimus? Non videtur. Sunt enim verba ista revera ex adversariorum persona, non autem

telésére vonatkozott. Budzinius *Commentarii rerum ad historiam Socinian. spectantium* c. kézíratos művében — Kénosi-Uzoni bizonyága szerint¹³⁰ — följegyezte, hogy Paruta a gyermekek megkeresztelését nem az üdvösségre való tekintettel, hanem az egyház érdekében tartotta szükségesnek.¹³¹

(Folytatjuk.)

ex nostra a nobis dicta. Recitamus enim ibi simpliciter adversariorum sententiam et nihil interim asserimus. Ex quo praeterea intelligi potest, non esse, cur ex loco isto nobis quisquam objiciat, dei essentiam esse simplicissimam.“ Etc.

¹³⁰ *Kénosi—Uzoni*: Hist. Eccl. Unit. (a kolozsvári unit. főgimn. pld.) I. köt. 471. lap.

¹³¹ „Paruta de baptismi ceremonia scripserat epistolam ad Stanislaum Lutomirscium superintendentem minoris Poloniae A. 1574 (quo tempore adhuc in vivis fuisse in Transylvania, ex eo constat), qua in ceremonia baptismi Parutae sententiam hanc fuisse Budzinius refert: baptisandos esse ad ecclesiam accedentes ob evitanda pericula propter ceremoniam, non inquirendo, an haec rebaptisatio sit necessaria ad consequendam salutem?“ *Kénosi—Uzoni* i. m.

Hit, vallás, tudomány.

Irta : **Máthé György.**

Mikor ezt a három szót leírom s jelentését mivelődéstörténetünkben átgondolom, az az érzés fog el, amely elfogott néhány év előtt Nagycsütörtökön a Szt.-Péter templomban a Miserere után, amikor a 12 apostolt ábrázoló gyertyákat egymásután kioltották, a 13-ikat, amely Krisztust ábrázolja, a sekrestyébe vitték s a lizezrekből álló tömeg az ember-alkotta legfényesebb épületben mély sötétségben maradt. A pompa nagyszerűsége az egyszerű jelképezésben, a sötétség esendje az ezer meg ezer ember fölött, a mindnyájunk szívére ráült szorongó érzés, amikor egyszerre felgyult az ezer meg ezer villanyláng, egy mély sóhajban talált megkönnyebbülést. És ez a szorongató érzés szülte sóhaj az emberiség fájdalomának a megnyilatkozása s az utána beállott jóleső érzet a hit megnyugtatólása vala.

A fenségesnek ez az érzete hat át a *hit, vallás, tudomány* átgondolására is. Mert e három szó az emberfaj mivelődése történetének az összefoglalása a maga gyönyörködtető borzasztóságában és félelmet okozó szépségében. Mivelődésünk ugyanis a hitből, a velünk született ösztönből indult ki, amely önkénytelenül alkotásra készlet, mint a fecskét a fészekrakásra. A hitből aztán szervezet: azaz vallás lett, amely embervérözön árán is uralkodásra készlet, s e vérözön büzhödt-párás légkörében megfogamzott a tudás fehér rózsája, amelynek illata az emberszeretet, hivatása pedig győzelemre segíteni a tudásban megerősült hitet.

A hit.

A hitel az én felfogásom szerint nem a félelemérzet szülte, amint a bölcselet állítja, sem nem a hálaérzet, a mint a theologia föltételezi. Az első föltevésben hiányzik a fogalom megalakulásához egy lényeges alkotó elem: a bizalom, vagy mélyebb érületben: a szeretet. A második föltevésben is hiányzik a kialakuláshoz a lényeges alkotó rész: a szabad cselekvés (liberi agundi facultas). A hit tehát velünk született; Isten ajándéka: ösztön, a mely félelem nélkül cselekvésre készlet. Székhelye a szív. Alaptulajdonsága a hypothesis, a föltétel. Ugy is mondhatjuk, hogy a hit a hypothesisben megerősödött meggyőződés. Csakhogy ezt a meggyőződést nem a tudás, vagyis, mint a tudománynál, a realizálás rostája szűri le, hanem a hatás erősíti meg. Ez a hatás lehet kétféle: a félelem érzete és a hála érzete. Eredménye mindakettőnek a megnyilatkozásban: a művészet, megjelenése egy- másutánjában: a zene, a tánc, a szobrászat, a költészet, az építészet és a festészet. Közös hatásuk a jóleső érzés: a megnyugtatás. Ezekben a művészetekben s általuk lett a hit személyessé, antropomorphikusszá. Az így testet öltött hit lett alkalmassá a szervezésre, az elkülönítésre, vagyis általa alakult ki a vallás.

Ezt az eszmeláncolatot igazolja a művelődéstörténet. Az eszmélő ember hangjával a természeti hangokat utánozza, majd a jelenséget szóba foglalja, vagyis elméjébe leszöngzi az egyforma természeti jelenségekből leszűrt fogalmat (nyelvünkben: dörög, dörren, csörög, csörren, esatog, csattan, villan stb.) Tehát az ő ember a félelem érzése nélkül egyaránt gyönyörködik a villanásban, a menydörgésben, a napsütésben, a patak csörgésében s mindezeket valamely rajta kívül eső, az övénél nagyobb erőnek, *numen*-nek tulajdonítja. Cselekvésének megnyilatkozása a tánc s a zene; leszűrt eredménye: (produktuma) az erkölcs, amely önmagában önmagáért tetszik, azaz: az erkölcsi szép: az *ethosz*, amely az emberi mívelődésnek a kútfeje vagy eredője.

Csak amikor arról is eszmél az ősemler, hogy az egyik jelenség hasznára van, a másik kárára, akkor nevezi el az egyiket jónak, a másikat rossznak. A nagyobb csapások hatása keltette fel a félelemérzetet, megszűnésük a hálaérzetet. Cselekvésének megnyilatkozása a kiengesztelés és a hála, amelyek kifejezésre jutnak az áldozatban, állandósulnak a szobrászatban, a költészetben s az építészetben s ezekben a művészetekben ölt az eladig fogalmi magasabb erő: a numen, testet embernél nagyobb és szebb, vagy rútabb alakban, mint Isten. Tehát nem az Isten alkotta az embert a saját képére, amint a biblia állítja, hanem az ember alkotta meg Istenét a saját formájára.

Ennek a fejlődési foknak a produktuma az az erkölcs, amely célszerűségéből szép: a *mös*, amelynek első megnyilatkozása az egységes és közös istentisztelet, a *cultus*. Ez az alapja a második, nagy korszaknak, a vallás uralmának

A vallás.

A vallás uralma alatt a hit háttérbe szorulni látszik. Oka az egységes és közös istentisztelet, a *cultus*. De ez csak látszat, mert megmarad cselekvő eszköze s megnyilatkozásának eredménye: a művészet, amelynek örökértékű s örökéletű produktumaihoz a vallás egyeduralma szolgáltatja az anyagi eszközöket. Hozzájárul a célszerűségéből eredő tudatosság, amelynek gyakorlati leszűrődése a tudomány.

A vallás tehát valamelyik elhatalmasodott törzs vagy család hitének a rendszerbe foglalása a hódítás, az uralom elnyerésének s megtartásának céljából. A vallásban a szív helyét az ész foglalta el, amely mindent a célszerűség szempontjából rendszerez, vagyis: amit a hitben a vágyakozó képzelet megteremtett, azt öntudatos célzatossággal rendszerbe foglalta az ész. Jellemzője a konzervativizmus, a megörögzöttség: a meglevő megtartása s a meglevő formákban való terjesztése. Eszköze az erő s az erő alkotta fensőbbtség; megnyilatkozása a pompa, a fény, amelyet vér árán is megszerez.

Nyomában jár a törzsi, a faji, a nemzeti s a társadalmi elkülönődés, amely Istent Istennel, embert emberrel állít szembe. Soha sem pihen. Örökös harcban él. Háborút háboruhoz fűz s az eszközök ezreit találja föl a támadásra is, a védekezésre is, a kínzásra is, a gyönyörködtetésre is. Uralma alatt tartja a hitet: az egyéni meggyőződést; szolgálatában az észl s a kialakulni kezdő tudományt is, amely csak azt ismeri el igaznak, amit a vallás parancsszava nem tilt. Hogy uralmát mindezek fölött megtarthassa, törvényeket diktál, amelyeknek alapelve nem a humánitáson, nem az egyéni szabadságon, nem az egyéni, a magánjogon alapszik, hanem célja a vallás alkotta uralmi rendszer fenntartása s terjesztése. Ezek szerint a törvények szerint minden rend az alárendeltség s az engedelmesség rendje; legfelül állanak a fejedelmek. A fejedelmet Isten képének, másának mondják ki a földön, akinek adatott az igazságszolgáltatás kardja a rend fenntartása céljából.

Tehát: minden lépését az önkény ontotta vérözön borítja, de megalkotta a társadalmat. Minden tette öncél, de alapját veli meg a tudománynak. Minden eszközét az erőszak adta kezébe, de örökéletű alkot a művészetben: a szobrászat, a költészet s az építészet terén. Minden terjeszkedését a hatalmi vágy szülte, de ismeretlen világrészeket nyit meg s azok termékeivel megalkotja a világkereskedelmet, ipart teremtet a tudománnyal s azt művészivé emeli az ízlés kifejtésével.

Ahány elragadó szépség, annyi visszarettentő borzalom; ahány erkölcsi nagyság, annyi visszataszító szörnyeteg. Szóval: a fenség a maga teljességében, a megdöbbentően szép.

És ez általános meghatározás alól nem kivétel a Krisztus hit'n felépített államvallás sem. Krisztus, mint a haladás embere, éppen úgy, mint a természet imádást érdemlő keze, rontott, hogy építsen, bomlasztott, hogy újat alkosson. Szót emelt az államalkotó vallás konzervativizmusa ellen. Megtisztította a templomot a sáfároktól, a hitet felszabadította a vallás béklyói alól s az építő mester tudatosságával a szeretet Istenét állította a bosszúálló

Isten helyébe, az egyéni szabadságot hirdette a rabszolgaság helyett. Ámde mikor a Krisztus hitét államvallássá formálták, éppen úgy, mint a többi államvallásnál történt, béklyót kovácsoltak a szabadság fejlődés kezére s tették azt az embert szerető Isten nevében. S ki tudja megmondani, vajjon a két világrész uralta hatalmas Baál óriási szobra vörösre izzasztott karja ölelésének esett-e több ember áldozatul, vagy a világi uralomra törekvő keresztnek az egyéni s hitbéli szabadságot leigázó háborúiban? S talán államalkotó s fenntartó törvényei jobbak valának? A fejedelem szerinte is Isten képe e földön. Csakhogy »amint az Ur fia, az Üdvözítő, az egyházat kormányozza, a látható hierarchia útján, hasonlóképpen van hivatva a fejedelem a világi dolgok, a »húsbeli élet« berendezésére«. Halalma támasztékaiul megállapítja a fejedelmi családokban a trónöröklés rendjét; kimondja, hogy »az örökösödés rendezése nem tartozik az emberi intézkedések körébe, hanem isteni jogon nyugszik. Nem az apa hagyja uralmát a fiára s nem a nép adja az uralmat a királynak, hanem az, aki minden monarchiának az alapítója: az Isten. Azért az örökösödés rendjét holmi kutyabőrrel ember nem változtathatja meg, mert az az isteni rendelkezés bűnös megsértése volna.«

Igy tette a vallás Isten és Krisztus nevében vazallusaivá a fejedelmi családokat. Így szervezte meg örökösnek ígért uralmát a fejedelmi családok és a népek fölött.

Nagy érdeme azonban, hogy a látható istenek helyett megtartotta a Krisztus láthatatlan Istenét s ezzel a fantázián (képzelti feltevéseken) táplálkozó hit tevékenységének megnyitott egy végtelen tág teret, amely térben a hittel párosult s a nép lelkéből megújult tudomány (renaissance) a művészet minden fájában, a szép minden eszközeivel örökéletű s örökbecsű műalkotásokat hozott létre.

Csak három népnél nem sikerült a hitet államvallássá, vagy jobban meghatározva, nagy területen uralkodó államvallássá átalakítani. Az egyik a görög. Oka az, hogy kis területen akkor aránylag oly sok, oly különböző törzsű s átlag egyenlő erejű nép telepedett le. Egyik sem tudta

a másikra teljesen ráerőszakolni az ő, különlegesen saját isteneit s így az állami istenségek is inkább családi istenségek maradtak nem elkülönített s arra hivatalból elhivatott papsággal. A másik s talán fontosabb ok az volt, hogy már a hitnek s az egyéni szabadságnak a korszakában, a vándorlás útja közben tapasztalat folytán az egyéni tudás alapján az egyenlőség érzése oly magasra fejlődött, hogy egyet sokáig nem emelt maga fölé urnak. Ugyanez idő alatt a törzsben bizonyos törzsi vagy nemzeti hagyomány fejlődött ki s erősödött meg, amely mindig ellentállott a vallásszervezet erőszakának. Így hát az egyéni hitből leszűrődött egyéni tudás, mint ipari képesség vagy arravalóság, közkinccsé lett; *canon*-okat (művészi mintákat) jelölt meg a mesterséges produktumai között, amelyekhez irányult a további fejlődés. Ezeken a *canon*okon a kontempláló ész, mint bölcsészet, a közös szép fogalmának összefoglalása alapján meghatározta a művészi szépet, amelynek írásbefoglalása örök kincse lett az utókornek s az ekkor megállapított *canon*okat a tudomány ma is annak ismeri el a művészet ágaiban.

A második állam, amelyben a hit nem alakult át uralkodó államvallássá, a római. Szedett-vedett, különböző népekből való, egyéni kiválóságokkal alakulva soha sem ismert el maga fölött urat, csak vezetőt, éppen így Istent sem főistennek. A többi állami Isten sem volt uralkodó isten, hanem családi isten az állameszaládban. Ez a családi jelleg fejlesztette ki a családi hagyomány tiszteletét, tette tiszteltté és hatalmassá a római nevet. A szellemi élet iránt nem fogékony. Hitet, tudományt átvesz, föl sem dolgozza, át sem idomítja, amint tette a görög, hanem azon a módon, amint kapta, viszi szét a legióival a világ minden részébe. Ezért a római világ csak közvetítő közeg, mint a levegő a hangnak, az emberi miveltség fejlődésében. Ámde, mint ilyennek, a szerepe végtelen nagyfontosságú, mert nélküle elveszhetett volna az emberi miveltségnek előbbi, a különböző országokban elért vívmánya. Ő ezeket átvette s nyelvében vitte tovább, mint a drót a különböző nyelvű távíratokat, a művelődést tovább fejleszteni alkalmas népek közé.

A harmadik nép, amelynél a hitet nem tudták államvallássá szervezni, a hatalmas, államalkotó s államszervező germán faj. Sajátságos egy nép, a mivelődés fejlesztésére alkalmas minden kellékkal megáldva. Mindig nemzeti hagyományokból táplálkozott a szellemi élete s abból táplálkozik ma is. Ezért nagy benne a faji összetartás, fejlett a nemzeti érzés. Felveszi az idegen hatást s azt azonnal, céltudatosan tudományyá dolgozza fel, beleilleszti nemzeti érzületébe s államszervezetébe. Mindenik állama e fajnak olyan, mint egy méhkas: egy az egészért s az egész egyért. Az első, amely fölszabadítja magát az európaivá lett államvallás béklyói alól. Első, amely a renaissanceban megújított tudományt aprólékosan feldolgozza s nemzeti szempontból az állam céljaira felhasználja. Tömegében lakóhely és megélhetési szempontokból megoszlott, de szellemében, a nemzeti hagyományok művelésében tulajdonsága egyforma. Invenciója (feltaláló képesség) kevés, de amit más a tudományban kieszel, ő az első, aki aprólékosan, tudományosan feldolgozza, nagyban műveli s nemzetileg értékesíti. Ez alapon megalkotója a kapitalizmusnak, amelyet ma a germán-uralmak legfőbb támaszainak tekintenek. S én azt hiszem, ez erényükben rejtőzik a megrontójuk. Sajátságos, hogy amily minuciózusan pontos a germán faj a tudományokban, olyannyira nincs érzéke a kis arányok iránt a művészetben. Szelleme a nagy arányok iránt fogékony, s ebben öröklője a keleti fajoknak. De amit a művészetben is nagy arányokban létesít, az művészi, marandandó, örök.

A szlávság még mindig az államalkotó vallás béklyójában van. Azért politikailag a tömegével érvényesülhet egy ideig, de a mivelődés, a tudomány, az emberi haladás szempontjából csak akkor, ha szelleme a béklyókból megszabadult. Gazdag képzelete csak akkor biztosíthat helyet neki a művészetben is, a tudományban is. Szorgalma vetekedik a germán fajéval; képzelete magasabban szárnyal, ámde egységes nemzeti mithosza nincs, államalkotásának szerve a közös vallás. Ezért nemcsak öncél az egységes vallásra törekvés a terjeszkedésében, hanem fen-

állításának a biztosítéka is. Az »egy-vallás« nélkül ha meg is valósulna az egységes »nagy szláv birodalom« eszméje, csakhamar részekre omlanék, mint ahogy ma széttagolva látjuk. Ha pedig a nagy szlávországban az »egy-vallás« eszméje megvalósulna, a különböző törzsek királyai csak a »Nagy király« szatrapái, akaratának a végrehajtói lehetnének, ami sem az egyes törzseknek már kifejlett nemzeti érzületével nem férne össze, sem az egyes törzsekben már meggyökerezett fejedelmi családok érdekeivel össze nem egyeztethető. Ezért a »nagy szláv birodalom« eszméje önmagában hordja halálos mérgét, amint azt az ókori nagy perzsa birodalom történetében látjuk.

A tudomány.

A tudománynak is, amint említettem, a hipotesis (a fellevés) az alapja, mint a hitnek. Azért téves az az állítás, hogy a tudomány a hitnek ellensége. Hiszen a tudomány realizált hit! Ugyanis a tudomány is hipotesiseket állít fel, amelyek ha több jelenség megmagyarázására (azaz reálizálásra) alkalmasok, *axiomákká* lesznek, azaz tételes igazságokul fogadjuk el azokat. E tételes igazságoknak láncolata s összege alkotják egyes szakoknak, mint tudománynak, a körét. Ebből következik, hogy nemcsak a matematika a valódi tudomány, hanem minden más szak is, amelynek már kialakult axiomái vannak. Ámde ezek a tételes igazságok nem megkötöttek, nincs a vallás béklyója rajtuk, azért az újabb tapasztalat módosíthatja az axiomát. E változásban s változtatásban (módosításban) rejlik a tudományszakok fejlődése, az emberi haladás titka. Ezek a maga felállította, vagy más nemzetektől átvett tudományos axiomák a régi görög irodalomban nyilvánulnak meg, ha nem is legelőször, de számunkra leginkább hozzáférhetően, s talán a leghelyesebben is. Azért azt mondhatjuk, hogy a régi görög irodalomban indulnak el európai körutjokra. Átvesszi őket a latin irodalom s közvetítő szerepében szétszórja Európa népei között, mint a levegő a naptól átvett fénysugarakat, egyenesen vagy ferdén. Amikor az uralomra jutott keresztény vallás hatal-

mába kerítette a latin irodalmat, béklyóját rátette a tudományra is. A tudomány-törzs: az empirikus filozófia, csak a biblia megszabta irányban hajthatott ágakat. Az empirikus filozófia contemplatív vallásbölcseletté lett; így a költészet vallásos költészté, az építészet egyházi építészetté, a zene egyházi zenévé, a szobrászat keresztényszobrászattá, a jogbölcselet egyházi jogbölcseletté. Eszmében szélesebb s magasabb teret csak a festészet kapott; ezért ki is fejlődött, a többi addig ismert tudományág pedig mindig kisebb térre szorult a nyilvánosság levegője nélkül.

A reformációnak nemesak az az elévülhetetlen érdeme, hogy Krisztus hitét felszabadította az uralkodó (európai) vallás bilincse alól, hanem az is, hogy az empirikus filozófiát szabadította föl béklyóitól. Hiszen alighogy felszabadult a Krisztus hite esupán csak az egyházi atyák magyarázata alól, már a germán világi hatalom fogózkodott bele a hit palástjába. Amde a reformáció felszabadította tudomány a régi görög irodalomból új életre kelti a régi tudományos axiomákat, visszamenve az eredeti kutforrásra. Az itáliai renaissance helyébe, amely a tudományos irodalomban a latin nyelvet akarta szép körmondataival visszavarázsolni — mert csak a költészetben helyettesítette olasszal a latint — megteremtette a németalföldi tudományos renaissancet görög alapon, de arisztokratikus jelleggel; nemzeti alapon, de plutokratikus vonásokkal. Mind a tudományt, mind a művészetet germán attribútumaiból a francia enciklopédisták szabadították meg. Az ők kezében lett mind a tudomány, mind a művészet egymástól elkülönödvé minden fajukban önálló is, általános emberi is. Ilyen alakban szórja szét őket a francia irodalom Európa népei felső köreiben; ebben az alakban ismerteti meg azokat a francia forradalom Európa népei alsó rétegeivel. A forradalom leverése után beteljesedik a győzők fátuma. A két győző germán-faj lesz a néplélekbe átjutott tudománynak a legtermékenyebb s legsikeresebb művelője: a germán-angol faj a reális tudományokban, a germán-német faj a humaniorákban. S ketten együttesen, a vallás béklyóitól men-

ten, nem egészen egy évszázad alatt az égből lehozott, arisztokratamentes tudománnyal teljesen átalakították Európa népei legnagyobb részének szellemi és társadalmi életét.

Azonban a nagy fénynek nagy az árnyéka. A tudomány szülte s a nép érdekében kedvelnivali nevelte ipar a két germán fajnak az említettem közös jellemvonások alapján, — t. i. hogy csak a nagy arányok iránt fogékonyak s azokra törekvők, — egy új, eladdig uralomra nem jutott hatalmasságot teremtett meg: a kapitalizmust, a tőke uralmát. S ma már minden jel azt mutatja, hogy a tőke pártfogását hajhássza az arisztokratikus uralom. Az osztozkodásban nyájias mosolygással s a néptömegre való hatása súlyának a jelszavával követeli a maga részét az európaszerte hareba lépett klerikálizmus. Ennek a törtetésnek az eredményét látjuk minden nap. A germán faj lakta országok hírlapjai naponként hozzák nem a közjóllétért dolgozó szellemi kiválóságoknak a kitüntetését a tudományos érdemeikért, hanem a kapitalizmusnak a háborús időkben a köznép vagyona s megélhetése ellen szőtt konjunkturák révén meggazdagodott ú. n. takarékpénztárak képviselőinek a kitüntetését gazdasági érdemeik elismerése hangzatos jelszava alatt. Ha a kapitalizmus új iparág meghonosításával, gyárak alapításával, munkáskezek foglalkoztatásával: tehát néprétegek táplálásával érdemeket szerez, méltó a kitüntetésre. De hogy a szerencsés konjunkturák révén összehalmozott s csak önmagát tápláló vagyon mivel érdemli meg a kitüntetést, azt föl fogni, megérteni a háttérbe szorult demokrata tudomány nem tudta s nem tudja ma sem. Viszonzásúl pártfogoltját: a népet hozta mozgásba. S bár nem új, de újonnan szervezett s tudományosan megalapozott tudományággal: a szocializmussal igyekezik az elnyomatása, az igába zárása, avagy működésének csak egy irányba kényszerítése ellen védekezni. És e védekezése közben igen sokszor a maga hangoztatta »általános emberik-vel jön el-lentébe.

Sokkal erősebben kiéleződött már e fegyvertelen harc, semhogy a kibékülés, a kiegyenlítődség, avagy csak kom-

promisszum is lehetséges volna. Egyiknek buknia kell. Mert »a természet imádást érdemlő keze mindig épít s hogy építhessen, ront is«.

Ujra a Krisztus hitére van szükség, hogy szót emeljen az emberalkotta istenségek ellen s forrása, irányítója legyen a tovább fejlődésnek, amelynek törvényei láthatatlan érc táblákra vannak írva. S ezek a törvények nem ismernek sem elnézést, sem kompromisszumot.

Ime a kábító magasságok s a szédítő mélységek lenyűgöző látványa, ime a tengerszemből felgomolygó földgőz szorongó érzést keltő látomása!

A Krisztusnak építési soha meg nem szűnő hitében, a tudománynak ez ősi forrásában vetett erős bizodalunk oszlassa el e szorongó érzést a mi sziveinkből!

Eötvös, a gondolkozó.

Irta: **Józan Miklós.**

És most, Isten veled, talán sokára,
Örökre tán, Hazám, Isten veled!
Rég eltűnt ismert bérced kék határa
S tovább siet vándorló gyermeked
*Ha visszatérek, boldogulva, hon,
Hadd lássam népemet virányidon!*

A »Búcsú«-t nem hiába tartják Eötvös legsikerültebb költeményének. Benne az ódai magaslatra emelkedett »szentelt fájdalom«, mely a multat visszasírja, egyszer-smind egy szebb és jobb jövőnek biztos záloga. A XIX. század harmincas éveinek derekán hazai közéletünkben, s a társadalomban, mely rendi alapokon épült fel s befelé a széttagoltságnak, kifelé a gyengeségnek jeleit hordta magán, a lelkes ifjú alig talál más vigasztaló momentumot, mint az írók és mecénások által megalapított tudós társaságot s ezzel kapcsolatban Széchenyi riadóját, amelyre mintegy százados álmából ébredezni kezdett a magyar. Új élet vágya derengett a szivekben. Csak prófétákra, apostolokra és tanítómesterekre volt szükség, hogy ezt a szent szikrát elhamvadni ne engedjék. Anyagi és szellemi téren sok százados mulasztást kellett helyrehozni, hogy nemzetünk elfoglalhassa megillető helyét a gazdag és művelt nyugati népek családjában, mert csak így remélhettük, hogy — kelet és nyugat mesgyéjén állva — a reánk váró nagy missziót, mint a nyugati kultúra tolmácsai és közvetítői, becsülettel teljesíthessük. A régi fegyverek, amelyekkel a harcoss nemzet dicsőségét kivívtuk magunknak, megrozsdásodtak és hasznavehetetlenekké váltak. Új fegyverekre, új védőbástyákra volt szükségünk, hogy nemzeti létünket a népek és nemzetek szabad versenyében biztosabb alapokra fektessük s azt úgy a külső

veszélyek, mint a belső elernyedés ellen, minden poklokon keresztül, diadalra juttassuk. Ennek érdekében fogtak kezét legjobbjaink, a nagy idők nagy emberei; ezért tettek, ezért áldoztak, ki-ki a maga tehetsége szerint, hogy ami lelkük előtt, mint valamely szent eszmény lebegett, a gyakorlati életben megvalósíthassuk; az ige testet öltjön s mint valami új Megváltó, az igazság és szeretet, a szabadság és világosság áldásait bevigye a kunyhókba és palotákba egyaránt. Mert végre is, ki tudja, hol leendett nagyobb és kiáltóbb a szükség az ő áldozata és szolgálattétele után.

Ámde a megváltó és felszabadító munka nem ment olyan könnyen, mint az ember azt a mai haladottabb korszakban a múltra viszonyítva, gondolhatná.

A nemzeti eszme bajnokainak útjokból számos akadályt kelle eltávolítaniok, mielőtt az újjászervezés nagy munkájába belefoghattak volna. Azzal tisztában volt mindenki, hogy a nagy francia forradalom istenítétele után, mely a szabadság, egyenlőség és testvériség ígét törvénybe iktatta, a középkori elavult intézményeket a törvényhozásban, közigazgatásban, törvénykezésben s a társadalmi osztályok berendezkedésében csak mesterkéltségekkel, csak ideig-óráig lehet fentartani. Az átalakulásnak előbb-utóbb be kellett következnie. És pedig annál bizonyosabban, minél nagyobb a lelkekben a villámos feszültség. Csak az volt a kérdés, hogy vajjon a felgyülemlett békés munka műveire, vagy valamely katasztrófális kibontakozásra használják fel.

Oly időszak ez hazánk történetében, amelynek tanúságai ma is kézenfekvők, ma is aktuálisak; mert gondolatom szerint, a nemzetépítő munkának — ha csak a világtól elmaradva, magunkat háttérbe szoríttatni nem akarjuk — szünetelnie soha sem szabad. Mint ahogy Eötvös igen szépen mondja Széchenyi felett tartott emlékbeszédében: »Egy nemzetnek újjászületése csak az egész nemzetnek műve, csak hosszú fáradság, erős küzdelmek, talán nehéz szenvedések jutalma lehet.« S ezt magától a legnagyobb magyartól vett idézettel támogatja: »Bizunk magunkban, erőnkben s legyünk meggyőződve, hogy

köztünk mindegyik vérünk nemtője, nemzetünk feldicsőtője lehet s azért töltse be helyét minden magyar hű sáfárilag.«

A nemzeti eszme bajnokai előtt hármaskérdés állt: haladni a civilizáció ösvényein, hogy gyarapítsuk általa a nemzet szellemi kincseit; ragaszkodni ezeréves alkotmányunk formáihoz, hogy fentartsuk általa nemzeti önállásunkat, függetlenségünket; kivívni a jogegyenlőséget, hogy a hazának minden polgára élvezhesse terheinek és kötelességeinek ellenértékét, az egyéni szabadság és jog áldásait.

Ennek a hármaskérdésnek a szolgálatában állott báró Eötvös József is egész küzdelmes, de dicsőséges életének minden szakában. Erre készült elő már gyermekkorában, öntudatlanul; jövő századok reményeit hordva szívében.* Kora érettségű jellemnek mondja Gyulay Pál: »Mint gyermek, ifjú volt, mint ifjú — férfi.« S körülbelül ilyen arányban áll egymással az ő magyarsága — és európai volta. Mely utóbbi alatt nem lappang semmi abból az ujdonsült nemzetköziségből, amely mindent lenéz és kevesel annál az egyszerű oknál fogva, hogy »magyar«. Lelkében hódol az új eszméknek, azoknak horderejéről az átalakulás nagy munkájában mélyen meg van győződve, de ifjú lelke egész rajongásával csüng hazáján, ennek népén, melyet felszabadítva és kiművelve, megacélozva és nemesítve ott szeretne látni az első sorban, mint »zászlótartót« az emberi haladás tágas mezején. Amit Kölcseyről mond már idézett emlékbeszédében, teljesen ráillik az ifjú Eötvösre: »Az önzés szűk körén túlelmedve, célul csak nemzete javát tűzte ki magának.«

Hogy hivatásának jobban megfelelhessen, tanulmányai végeztével — miután itt-ott belekóstolt már az ősi vármegyei élet, törvénykezés és udvari cancellaria rejtelmeibe — külföldre megy. Országot-világot lát. Előkelőkörökkel, tudósokkal és államférfiakkal érintkezik. Elragadó tájak, világraszóló műkincsek, magas kulturák szemléletében elmerül. Minden élénken foglalkoztatja kép-

* Emlékbeszéd Kölcsey felett

zeletét, de a tudomány és művészet áldásaiban az emberi szellem diadalát ünnepeve, nem feledkezik meg szegényes hazájáról sem, hanem »titkon kíséri lépteit« s alig várja, hogy tudását és tapasztalatait ottlőn, a magyar haza és »nemzetiség« javára gyümölcsöztesse; meg lévén győződve, hogy »szívünk soha közelebb nem áll Istenhez, mint mikor áldozik«.¹ Mint a munkás méh, gazdagon megrakódva tér haza az idegen tájakról, hogy azoknak himporával megtermékenyítse a honi talajt. Színesebbé és illatosabbá tegye a mi természeti szépségeinket és kincseinket, amelyekkel a jó Isten bennünket megáldott. Mert érezte, tudta, hogy ezeket nekünk magunknak is ápolnunk és fejlesztenünk kell, ha azt akarjuk, hogy az Ur megadja nekünk is az őhajtott »előmenetelt«.

Írói munkásságával már jóval előbb figyelmet keltett az irodalom berkeiben ifjan lett akadémikus, de a barátságatlan kritika mellett is általános elismerést és tekintélyt nevének a »Karthausi« szerzett. »A bánatnak könyvét«, mely nemes intencióval az »Árvízkönyv«-ben a Heckenast cég javára jelent meg, akárcsak a Kisfaludy Társaság mostani Aurorája az idei (1913.) árvízkarosultaknak, úgy alakjánál, mint tartalmánál fogva, kifogásolták; de annál többen voltak, akik — akár csak mi magunk is ifjú éveinkben — szeretettel és megértéssel közeledtek feléje s igazat adtak annak, aki így jellemezte:

„Ez századunknak életirása,
A társadalom jajkiáltása,
Vagy műveltségünk kétségbeesése.
Itt van korunknak egész szenvedése,
Melynek számára nincsen boldogság,
Mert fáj nekünk a fennálló világ.“ (Pap Endre.)

Vagy mint Gyulay mondja róla: »Az európai társadalom tükre e könyv, mint a napé egy harmatesöpp«. A szintér ugyan Franciaország, ahonnan friss benyomásokkal csak nemrégiben tért haza; de alakjaiban, amelyek előttünk a naplószerű irodalmi forum ellenére kidomborodnak, a visszatekintő és elmélkedő leírás mellett is

¹ Emlékbeszéd Kölcsey felett.

az eleven élet és valószínűség erejével hatnak, igen könnyen magunkra ismerhetünk. Az író maga elismeri bevezetésében, hogy ideális lelkének egy-egy darabját építette belé ebbe a műbe: »A bánat, melyről itt szó van, nem a költői képzeletnek műve csak.« Ennek a bánatnak égő könnyeit első sorban is maga Eötvös sirta el; különben nem lehetne olyan közvetlen, olyan ékesszóló. Az a rengeteg sok lelki keserűség, csalódás és veszteség, mely egyik a mászt váltja a »bánat könyvének« különböző szakaszaiban, mind átszűrődött az ő nemes szívéen; különben nem talált volna az abban vergődő lelkek számára olyan megoldást, amely a költői igazságszolgáltatás követelményeinek megfelel s végső akkordjában a megbocsátás és szeretet evangéliumát állítja oda eszménykép gyanánt a küzdő emberiség számára. Aki így tud keseregni, az bizonytal sokat, talán egy egész világot veszített; de viszont aki így tud diadalmaskodni, az a romokból új világot teremt magának, amelyet egy magasabb életrendnek megfelelően rendez be a maga és mások számára. Csupa szív ez a könyv s bár a dolog természeténél fogva, sok benne a reflexió, ezek az egymással rokónként tarsuló gondolatok mind egy melegen érző szív izzó kohóján mentek át, ott nyernek színt, zománcot és tartósságot; a kifejezések s a szerkezet bonyolult volta még csak amellett bizonyít, hogy Eötvösnek nem kellett soká várakoznia az ihlet teremtő perceire; gondolatai nemes versenyre kelnek egymással, hogy bennünk az ő olykor hétköznapi köntösük mellett is ünnepi érzéseket ébresszenek. S viszont magában a szerzőben is, aki úgyszólván beleéli magát a különböző életviszonyokba és lelki állapotokba, melyeknek képét annyi hűséggel és adaadással ecseteli. Ez az ő ambíciója. Mert szerinte: »Gondolataink jutalma érzésünkben fekszik. Minden valóban nagy gondolat nemes érzésekhez vezet.«* A kolostor magányában elvonult lélek, egy eljátszott életnek romjain keseregve, köny és verejték közt, végre legyőzi kételyeit s ami még a jövőben csak mint sejtélem dereng feléje, az az élet alkonyán diadalmas meggyőződéssé magasztosul. Az egész

* Gondolatok 53. l.

úgy hat, mint egy végrendelet, amidőn drámai megrázó erővel ad kifejezést ennek a szent reménynek: »A napnak jönni kell, melyben nemünk hivatását betölté, melyben a jó győzni fog e világon; a mi hivatásunk elhínteni magvát, homlokunk izzadtságával termékenyíteni földjét, szívünk forró vágyaival érlelni esemetéit; végzetünk: küzködni, kívánni, reményleni s habár az ígért földet nem érhattük el, legalább lávolról láttuk áldott határait, legalább szemünket legeltettük szép táján s a haldokló Mózesként éreztük, hogy azon Josuát, ki ott egykor győzni fog, mi vezettük a csatamezőre, mi ruháztuk fel fegyvereivel. Oh s ki tudja, nem állunk-e már közel e boldog órához? nehéz a kor, melyben élünk, forró egünkön terhes fellegek tornyosulnak s az ember lankadtan, remegve a közlő vészől, halad örömtelen ösvényein; de ha a nap legforróbb s a vetés föld felé hajolva már alig bírhatja kalászait, nem közelg-e akkor éppen az aratás? *Reméljete!*... E nagy világon csak egy van, mi valóban boldogít: szívetek; csak benne keressétek örömeiteket. *Szeressete!*...«

A megoldás tehát mindenkit kielégít. Kár, hogy utóbbi időben az ultramodern lelki klinikák és futurista boncolgatások kedvéért lekerült a napirendről s manapság kevesebb az áhitatos olvasó közönsége. Pedig megérdemelné, hogy forgassák, mint valami magyar próféciát, melyben a nyugali világ disszonáns hangjaiból, a mi végtelen rónaságunk felett, kiesendül az örök harmónia. Jól mondja egyik életírója (Ferenczi Zoltán: M. Tört. Életrajzok. I. 90.): »E könyv az igazi és a költészet által megnevesített élet együttes képe. Mintha a költő, midőn kora társadalmának rajzába kezdett, nem gondolt volna rá, hogy egyenesen regényt írjon; csak érezte, hogy amit ír, való és igaz, reális és költői egyszerre; egy mély, és szomorú tragédia, melyet a szem kevésbé lát meg, de a szív annál mélyebben érez át s a gondolkodás annál jobban bír elemezni. Ezért a mű tervezetében, a beletelt eszme mélységével, a felöltött látkörrel, a valóság és a költői világ kibékítő rajzánál fogva méltán foglal helyet a világirodalom remekei között, mint a minő Goethe Faustja is...«

Az ifjú lélek tehát úgy segít magán, hogy a vulkánikus elemet, mely őt örökös forrongásban tartaná, kidobja kebeléből s a benne maradt oltári lángot arra használja fel, hogy világítson és melegítsen.

Egyidőre leszállt a világpolgári piedesztálról, hogy annál intenzivebb elmélkedést és gyakorlati munkásságot szentelhessen a házi tűzhelynek, az édes magyar hazának. Mert hiszen szép, szép az az európai kultúra és mindaz a status-tudomány, amelyet később a magyar géniusz erőpróbája gyanánt egybehordott és német nyelven is kiadott; de égető bajaink idehaza orvoslásért kiáltanak, a karaván az alföld kályuiban meg-megreked, a rendi országgyűlés dőcögős szekere, örökös sérelmi nyirkosságával nem arra való, hogy a nagy nemzetközi versenyben részt vegyen; a nemes és jobbágy közt vont választófal akadály a nemzeti egység kialakulásának, a jogok kiterjesztésének korában a demokratikus eszmék lérfoglalása folytán egyenesen tarthatatlan; a börtönrendszer egészségtelen és igazságtalan, fogházaink melegágyai a bűnnek s a járványos betegségeknek; a nem nemesek az alkotmányból, a zsidók a polgárosításból ki vannak zárva.

Ezeknek a bajoknak az orvoslása, mint parancsoló szükség jelentkezett. Úgy, hogy ezelől kitérni nem lehetett. A széthúzó érdekek arénájában egységet kellett teremteni, hogy a nemzet a haladás útjára tereltesék. 1844 május 9-én a felső táblán tartott beszédében így nyilatkozik: »Egység az, ami minden viszonyainkban hiányzik, aminek hiánya valamint a nemzetet eddig haladni nem engedé, úgy főkép geográfiai és politikai helyzetünkben végveszélyhez fog vezetni.« Hangoztatja a centralizáció szükségességét, hogy az 52 vármegye (Erdélyt ide nem számítva), mint megannyi történelmi védőbástya mellett, »egy oly pont is maradjon, hol a különböző elemek, mint egy nagy egész tagjai érezhessék magukat.« Szóval, kívánja a magyar parlamenti kormányt felelősség és népképviselőlet alapján s ennek biztosítékául mintegy az Ausztriával való békés kapcsolatot és együttműködést. Azoknak a kormányzati szerveknek és azokat

vallásban a szomszéd országban annyi hű polgárt látunk, kiket most már (1836 óta) honfitársainknak nevezhetünk; az ország és kormány tapasztalásából tudják, hogy azon valláson levő erdélyiek Erdély népességének legjobb részét teszik, meg lehetünk győződve arról, hogy az unitárius vallás a státus (állam) elveivel semmiesetre ellenkezésben nem áll. Meg kell nyugtatnunk tehát őket afelől, hogy midőn Magyarországgal egyesülnek, semmi nemü jogoktól megfosztva nem lesznek«. Egyházunk és iskoláink iránt hasonló jóindulatot tanusított, amikor a 60-as években Erdélyt beútaza a vallási viszonyok s a nemzetiségi kérdés tanulmányozása végett.

Kétrendbeli minisztersége alatt is ez a liberális irányzat vezet, minthogy fenn akarja tartani az egyháznak — s viszonyaink között minden egyháznak szabadságát. Ugy is elég viszály és keserűség magvát hintette el népünk lelkében s a közélet terén a meg-megújuló vallási torzalkodás. Vallja, hogy minden elnyomás megtermi káros gyümölcseit s hogy a vallásban a nyugalomnak biztos talpköve a szabadság«. S míg az egyházak autonóm jogkörét, belső ügyeit, szertartásait, minden külső kényszerűt óvni akarja, másfelől amikor a polgári törvényeknek megtartásáról van szó, neki a klérus is csak polgár s nem más. S hozzáteszi érveinek meggyőző erejével: »Nap a szabadság, melynek minden polgár felett egyformán kell ragyognia, vagy az egésznek egyszerre lealkonyodik.«

Ez a gondolat vezet, amikor eszméinek népszerűsítése céljából — nem törődve az *art for art's sake* célbeli elvével — megírja, a honi talajból szemcink elé varázsolja a falu jegyzőjét, vagy a történelmet állítja oda az életnek igazi mestere gyanánt, hogy mind a kettőből okuljunk és eszméljünk, emlékezzünk és felbuzduljunk. S annyi bizonyos, hogy a jobbágyság ügyének s a társadalmi egyenlőség nagy elvének ezekkel a népszerű és érdekfeszítő művekkel nálunk legalább többet használt, mint későbbi tudós fejtegetéseivel, melyekben («a XIX. század uralkodó eszméi») a szabadság, egyenlőség, és nemzetiség vezérelveit alapján, a modern állam alapfeltételeit rakta

le, alkalmazva egyuttal azokat a gyakorlati életviszonyokra s fenntartva mindenekfelett az állami mindenhatósággal szemben az egyénnek veleszületett, elidegeníthetetlen jogait.

Ennek a rövid tanulmányoknak a kerete nem engedi meg, hogy ezzel a nagy művel érdeme szerint foglalkozzunk, emellett Eötvösnek másnemű tevékenységére is csak futó pillantást vehetünk. Hogy minő állást foglalt el a mi szabadságharcunkkal szemben, azt legjobban illusztrálja az, hogy előbb Bécsbe, majd Münchenbe bujdosott, mert belátta, hogy abban a puszkaporos levegőben ő csak ártalmára lehetne a mozgalomnak, *a maga szemlélődő bölcsességével és békés természetével, az uralkodó dinasztia iránt való feltétlen hűségével.* Itt élt családjával csendes elvonultságban töltve napjait, munkálva és elmélkedve, hogy a mikor a világosi veszedelem s az azt követő abszolutizmus után a kijózanodás elkövetkezik s a békés kiegyenlítés útjait keresve, a nemzetet egy újabb kockázat veszélyétől kellett megmenteni, oda álljon a virrasztók elé s önzetlen hazafi lelkének egész imádságos érzésével oda kiálthassa a költővel a csüggedőknek:

„Mert bár összetört kardjok a csatákon:
Lesz még egyszer ünnep a világon!”

Csakhogy ez az ünnep a béke ünnepe lesz. Amikor az olasz és német egység gondviselészerű közbejöttével, a király kibékül magyar nemzetével s álladalmunk a jogfolytonosság elve alapján elfoglalja magillető helyét az alkotmánnyal felruházott osztrák örökös tartományokkal együtt alkotott dualisztikus szervezetben, az osztrák-magyar monarchiában. Eötvös szerepe mindezekben nyilvánvaló. Találón mondja róla Gyulay Pál: »Társadalmi téren fejtett ki nagy munkásságot — balzsamot csepegtetett a nemzet sebeire, s a jövőbe vetett hitet táplálta. »Látnoki lelkének sajátja volt, hogy megéreze az eszmék jövőjét.« Senki jobban nem bízott eszméiben s azoknak győzelmében. Ez adott neki erőt akkor is, amikor elleni keveselték, vagy éppen kigunyolták az álmok álmodóját, akkor is, amikor a saját melancholiára hajló természete miatt benső lelki küzdelmeken kellett átmennie.

a korszellem segítségével támogató eszméknek, amelyek előbb Kossuth lángtelke, később Deák higgadt bölcsesége útján lettek a magyar nemzetnek soha el nem idegeníthető tulajdonai, a szabad fejlődés és nemzeti nagyság elengedhetetlen feltételei: Eötvös volt az előkészítője. Ő maga »inkább a gondolat embere, mint a tetté« (Gyulai). Éppen úgy, mint költészetében is »inkább a gondolat embere, mint a formáé«. S a lényegét a külső keretért soha sem hajlandó feláldozni. Ez az egyéni jellemző vonása csak előnyére vált neki, midőn az a tisztesség és jutalom volt osztályrésze, hogy ifjúkorának ideáljait még életében beváltta, megvalósítva láthatá, vagy a maga önzellen törekvései, vagy mások közreműködése útján. Nem törődve sokat azzal, hogy kit illet a dicsőség, ha úgyis »a hazáé a haszon«.

Ez a gondolat vezeti akkor, amikor »Vélemény a fogházjavítás ügyében« c. munkálatával bevilágít azokba a sötét odúkba, hol a büntetettek a kiszabott büntetésen kívül hallatlan nyomoruságot szenvednek; holott a büntetésnek Eötvös szerint az volna a célja, hogy az illető bűnöst megjavítsa, vagy legalább is megóvja attól, hogy amikor a börtönt elhagyja, szívében elletve keserőséggel és bosszuvágygal a fennálló társadalmi rend iránt, nagyobb és veszedelmesebb gonosztevő váljék belőle, mint azelőtt volt. Erveléseit kemoly tanulmányon alapuló, statisztikai példákkal igazolja s a humanitás nevében reformot sürget. Mint egy valódi próféta, aki nem elég-szik meg a létező bajok feltárásával, hanem lelkének szent hevületét követve, tanácsol, int, fedd, dorgál, követel, mennydörög; s míg nem győz, nincs nyugalma.

Ez a gondolat adja kezébe a tollat, hogy megírja »A zsidók egyenjogusítása« c. röpiratát. Hasonló szellemben szólal fel az ügy érdekében az országgyűlésen is, 1840 március 31-én. Nem szaval, nem áradoz, nem tetszeleg, hanem szomorúan állapítja meg, hogy »csak a zsidó az, akinek a *középkor* elmulni nem akar; csak ő, kivel magát senki rökonnak nem érzi«. Majd így folytatja: »Csak minden emberi jogoknak teljes tisztelete az az alap, amelyen egy szabad alkotmány felépülhet. Az idő eljött, mely-

ben a zsidóra is egy szebb jövő vár e hazában.« Az ellenérveket szokása szerint, felsorakoztatva, egymásután dönti meg. Azokét t. i., akik még mindig egy középkori vár lőrésén keresztül szemlélik a világot s akik a ghettót poétikus voltánál fogva szeretnék fentartani. A zsidók ellen emelt vádaknak (romlott faj — nemzetellenes — veszélyes a keresztényekre) lélektani magyarázatát adva, mint egy igazi humanista, védelmükre kel, kijelenti, hogy az elnyomás a bajok megszüntetéséhez vezetni nem fog« s meg van győződve, hogy »századunk felvilágosodottabb szelleme kivívja a polgárosítást« És a polgárosítás megjött. Megjött a vallási recepció is s ezzel kapcsolatban a polgári házasság, mely a különböző fajok és vallásrendszerek egybeolvadását hazánkban is lehetővé tette. Hazát adott egy idegen elemnek, hogy legyen mihez, anyagi érdekein kívül, a szeretet szálaival fűződnie s sokoldalú rátermettségét a kereskedelem terén kívül más mezőkön is érvényre juttassa. Ez Eötvös érdeme. Mert szerinte »a legkülönbözőbb népanyagok egy nagy egészévé egyesülnek mindig s mindenütt, hol hasonló jogok hasonló érdekekben központosítják a különvált részeket.« A magyar zsidóság kegyelettel őrzi Eötvös emlékét; ezt mutatja az a körülmény, hogy az idén tartott 100 éves emlékünnepek sorát az ő irodalmi társaságuk nyitotta meg.

De kegyelettel őrzi a nagy emberbarát emlékét az unitáriusok kiesiny serege is, mert az Erdélyben századokon keresztül élvezett vallásszabadságot, a magyarországi részekre is kiterjesztve az ő vezetése alatt biztosította az 1818. XX. t.-e. amelyről, annak anyagi oldalát tekintve — *per longum et latum* — annyit beszélnek az emberek, s amelynek 1. §-a így hangzik: »Az unitárius vallás bevett vallás«. Az Erdélylyel kontemplált unió érdekében, ez az intézkedés annyival szükségesebb volt, nehogy annak hiányában az erdélyrészi unitáriusok szabad mozgásukban akadályozva, jogaikban sértve legyenek. A kérdés tárgyalása különben — az erdélyrészi vármegyék összekapcsolása révén — már 1813 szeptemberben a törvényhozás elé kerül, amikor Eötvös is felszólal az unitárius vallás ügyében s többek közt ezeket mondja: »az unitárius

Eszméi és gondolatai, vágyai és érzései, mint csiraképes magvak el vannak hintve ugyan minden műveiben, leveleiben és törekvéseiben; de «Gondolatok» c. alatt külön is sajtó alá rendezte azokat, amelyek kiadott műveiben még nem jelentek meg. Az volt a szokása, hogy ha séta, társalgás, vagy tanulmány, sőt a hivatali teendők között valamely eszme megragadta figyelmét, azt a maga módja szerint mindjárt felöltöztette, kiesi jegyzőkönyvébe beírta, hogy alkalmasszerűen felhasználhassa. Hisz a gondolatnak éppen az a természete, hogy gondolatot ébreszt s lehetővé teszi, hogy a világban levő dolgokról, természeti tüneményekről és azoknak törvényeiről, a belső emberről s ezzel kapcsolatban a léleknek titkos műhelyéről áttekintést — világnézetet — szerezzünk magunknak. Felfedezni mindenben a hasonlóságot: ez a költő tulajdona; felfogni azokat a tulajdonságokat, amelyek a dolgokat egymástól megkülönböztetik: ez a filozofusé. És ő csakugyan írói és államférfiúi kiváló tehetségei mellett a Gyulay P. megállapítása szerint «*filozofus és költő*» egy személyben. Ez a magyarázata annak, hogy «művei inkább a jövőre hatottak, mint a jelenre.» Jól is van így; legalább «Gondolataiban» igaz érdemük szerint becsülhetjük meg a modern kor zollárait és példabeszédeit, amelyek annál eredetibbek és igazak, minél inkább visszatükrözik az emberi lélek egyetemes gondolat- és érzésvilágát. Eötvös nem azért gondolkodik, hogy ezzel a szellemi tornával ámulatba ejtsen bennünket, hanem ez már az ő lelkének belső szükségérzete. Gondolatai szerves kapcsolatban vannak érzéseivel; s amikor ezeknek kölcsönhatását vizsgálja s a szerepet, melyet úgy az egyesek, mint nemzetek életében vittek, arról győződik meg, hogy nincs semmi fontosabb a világon, mint az ész és a kedély. Ezek azonban csak nyugodt tempóban végezhetnek hasznos munkát s mozgíthatják elő az emberi nem boldogságát és tökéletességét. T. i. úgy, hogyha az ész erős meggyőződéssel, a szív erős akarattal párosul. S bármennyire csodálja azokat a nevezetes vívmányokat, amelyekkel az emberi ész küzdött ki a mi számunkra, csak a *jellem* az, ami előtte abszolút beccsel bír.

Körülbelől ez képezi a gerincét iskolapolitikájának is, amellyel nevelésünk ügyét az egyszerű elemi iskolától fel egész az egyetemi fokig magáévá tette s a tanszabadság elve alapján útjára indította azokban a kodifikációkban, amelyek a lázas munka nyomát ugyan magukon hordják, de az azokat átlengő magyar hazafias szellem bőven kárpótolt bennünket az esetleges hiányokért. Nevelni akarja a népet, mert szerinte: «nevelés nélkül az egyenlőség — semmi. Nevelés az, mely által az alsó néposztálybeliek az állam által nekik adott jogok élvezetére képesekké tételhetnek.» Minden iskola egy-egy templom, melyben ottárt emel a hitnek és tudásnak, hazafiságnak és emberszeretetnek. Ebben a templomban az ő könyve legyen a nemzeti biblia. S mi is forgassuk annak lapjait a gyermek mohó vágyával, az ifjú lelkesedésével, a komoly férfiú higgadt kedélyével.

Kegyeletes áldozattételünket zárjuk bé most is az ő szavaival: «Életünk égő szövétnekhez hasonló, mely majd lassabban, majd sebesebben, de szüntelen fogy. Boldog, ki midőn létének e mulandóságára gondol, azzal vigasztalhatja magát, hogy *sokaknak világított.*»

Egyházi beszéd.*

Írta: **Kovács Lajos.**

Alapige: I. János IV. 16. „Az Isten szeretet és aki a szeretetben marad, az Istenben marad és az Isten abban.“

A felolvasott alapige egyike azoknak a szép és minden hangzatossága mellett is igaz evangéliumi mondásoknak, melyek már első látásra, első hallásra megragadják az ember figyelmét.

Miért tagadnám, hogy az én lelkemet is megragadta — s hiszem, hogy a tiéteket sem hagyta érintetlenül, k. ai., — az apostolnak e gyönyörű mondása: »Az Isten szeretet és aki a szeretetben marad, az Istenben marad, és az Isten abban«.

Ugy tetszik nekem, hogy a legfelségesebb kijelentés hangzik e szavakban, az a kijelentés, mélyet Jézus írt csodásan tiszta tudományával az emberi szívekbe. A legmagasabb eszmére van irányítva itt a gondolkozás, mit emberi tudás és hit felfoghat; arra az eszmére, mely a lélekbúvárok állítása szerint vele születik az emberrel s mely bennünket embereket minden más teremtménytől megkülönböztet; arra az eszmére, mely úgyszólván első önkijelentése az Istennek mibennünk, úgyannyira, hogy némelyek szerint pusztán erre a kijelentésre támaszkodva eljuthat az ember arra a gondolatra, hogy van Isten.

Am az Isten léteinek kérdése nem nyugtalanítja az én lelkemet; mert bár tudom, hogy ott volt az már a történelm kezdetén, a művelődés legalsó fokán élt népek képzeletvilágában és hogy a »gyermekkorát élő ősemler a maga szellemiségéről vagy erkölcsi hivatásáról vajmi ke-

* Benkő Mihály-féle_100 K pályadíjat nyert pályamunka,

vés tudomással bir még, de afelett már eszmélkedik, hogy életét kinek köszöni s ha meglátálta, az lesz istene, vagyis már akkor világos nyomait látjuk annak, hogy az ember a végtelen után kutat, s elindult azon az uton, ahol az Istent meg is fogja találni» (Erős L. Apologetika 23 l.); tudom, hogy e kérdés a történelem folyamán állandóan foglalkoztatja a legmélyebben gondolkozó elméket; betölti az ember tudásvilágát s látom, hogy annak szálaait megtalálhatjuk a haladó tudomány és művelődés legfőbb mozzanataiban, — de viszont egészen tisztában vagyok azzal is, hogy »az Istenről való tudat lényüinktől ép olyan kevésbé választható el, mint a világtudat, vagy öntudat.«

Azért hát csak feszegessék tovább is a kételkedő és elégedetlen bölcsek véges értelmök homályos világánál, hogy Isten van-e s hol van? Hadd keressék a hitetlenek az élő és élettelen lények és tárgyak okozati összefüggésében, avagy az erő és anyag istenítésében, a hitnélküli dolgok tömkelegében, — én érzem, hiszem, tudom, hogy Ő van! Isten van mindenütt; ott is, ahol keresik, ott is, ahol tagadják létét. Ő kijelenti folyton magát előttem a természetben, a történelemben, az emberiség életében, kijelenti magát saját lelkiismeretemben. Igen, igen, én érzem, hiszem, tudom, hogy Isten van! S a lelki rokonság kapcsán igyekszem is lelkennek e tudatát átönteni mindenitek lelkébe!... Ah, az Isten létének kérdése nem nyugtalanítja az én lelkemet! Haladjon bármily magasra az emberiség tudása a folytonos kutatás és vizsgálódás által, tegyen meg és járjon be hihetetlen utakat a gondolkozó elme, avagy fejtsen meg megfejthetetlenek hitt kérdéseket, — az Istenről való felfogást aligha fogja tisztább világításba állítani, min a hogy Jézus egyszerű szavakkal kijelenté: »Az Isten lélek s akik őt imádják, szükség, hogy lélekben és igazságban imádják.

E pillanatban sokkal inkább érdekel az Isten lényének kérdése s az, ami abból az emberre vonatkozólag önként következik. És itt örömmel ragadom meg az apostol utbaigazító kezét s hitem és lelkesedésem szent vágyával követem, hogy halljam a nagy igazságot — mit bizonyára a Jézus egyéniségéből, jelleméből, tetteiből és tanaiból

szűrt le magának — halljam, hogy »az Isten szeretet és aki a szeretetben marad, az Istenben marad és az Isten abban«.

Nézetem szerint, míg ezekben a szavakban az apostol egyfelől röviden és határozottan kifejezi, hogy az Isten lény-e szeretet, addig másfelől jogol enged arra a természetesnek látszó következtetésre, hogy az embernek, mint Isten gyermekének, lényéhez szintén szorosán hozzátartozik a szeretet.

Amiről tehát bővebben akarok szólni előttek k. ai. röviden ez:

I. Az Isten szeretet; II. s az embernek is mint Isten gyermekének szeretetre kell törekednie, mert az ő lény-e is szeretet.

I.

Az apostolnak egyik kijelentése, egyik tanítása tehát ez: »Az Isten szeretet«.

Midőn erről a — mondhatni — közludatba álment vallásos igazságról akarok szólni, nem érzem valami könnyűnek feladatomat. A tárgy szépsége csalódásba ejti az embert. Olyan az, mint az az út, mely pázsitos simaságával, csalogató szépségével, árnyas-lombos utszéli fáival szinte kívánatossá teszi a rálépést és rajtajárást, de előbb, mint gondolnók, göröngyösnek vagy ingoványosnak, szőval nehezen járhatónak bizonyul az út, s már-már visszatérésre gondolunk; azonban a szemeink előtt rendre fölláruló távoli részek vonzó szépsége mégis csak tovább menni készlet.

Igy vagyunk ezzel is. Gyönyörködve mondogatjuk, hittel biztatva, lelkesítve ismétljük: az Isten szeretet. De amint boncolgatni kezdjük az apostol szavainak valódi értelmét, azonnal feltűnik a szépség mellett a nehézség, a jóhangzás mellett a mélység. Szavaink melegségéből, arcunk derűlttségéből ki lehet ugyan olvasni, hogy magunk szentül meg vagyunk győződve e kijelentés igazsága felől és vannak bizonyára nagyon sokan, akik igazat adnak nekünk, de viszont lehetnek többen, akik az élet nagy próbáira emlékezve, az Isten szeretetének hangoztatására

kétkedve, fölényesen rázzák fejüket. Hiszem, hogy közöttetek is vannak sokan, akik a megelégedett lélek nyugalomával mondják el, hogy az Isten szeretete nem is szorul bizonyításra, hisz az oly természetes igazság, mint az, hogy a nap egyszerre világít és melegít, hogy a szeretet önként következik az Isten fogalmából, hogy az ő mindenemű munkásságában a tökéletes szeretet éltető erejét látjuk, azért nem is mondhatunk, nem is hihetünk egyebet, mint azt, hogy az Isten szeretét.

Igy beszélnek bizonyára azok, akik a jólét karjaiban örvendeznek; akiket a gazdagság, szerencse, hatalom kényelme sok kellemetlenségtől megóv, akiknek nyugodt életét, boldogságát váratlan meglepetések még nem zavarják meg; akik megelégedettek tudnak lenni szegénységben és gazdagságban, kényelemben és küzdelmek között; akiket a sors kiméletlenségeivel még nem látogatott meg nagyobb mértékben, kiknek lelkére még nem nehezedett a csapások számtalan nagy súlya. Óh az ilyeneknek van okuk örömmel hirdetni: »az Isten szeretet«.

De nincsenek-e közöttetek is olyanok, akik bizonyos félték tartózkodással, hogy ne mondjam: hitetlenséggel hallják az isteni szeretet hirdetését? Nincsenek-e, akik a súlyos életküzdelmekre, gyakori kellemetlenségekre, avagy a súlyos szenvedésekre és nagy veszteségekre gondolva, nemcsak hogy nem tudnak lelkesedni, de nem is próbálják, talán nem is akarják állítani az apostoli kijelentés ama boldogító igazságát: az Isten szeretet; akik gúnyos arckifejezéssel folyton csak azt mondogatják: hogy ha Isten szeretet és szeretettel intézi az ember élete sorsát, miért kell akkor ez életben annyit küzdeni, szenvedni, áldozni s oly keveset, oly ritkán örvendeni? Nincsenek-e, akik minden kitarást igénylő törekvésben, minden nagy fáradtságban, verejtékes munkában, minden kedvezőtlennek látszó sors fordulatban a sujtató Istenet látják, aki szeretünk büntet nélkül, hogy szeretni tudna; sújt a boldogítás reménye nélkül? Nincsenek-e, akik veszteségeik súlya alatt roskadozva, nagy fájdalomukban kétségbeesetten lördelik kezeiket; akik valamely vállalat biztosnak hitt sikerébe minden erejüket, összes vagyonukat, egész tudásukat be-

lefektették s most teljesen tönkre menve, nincs annyi helyük, hová fejüket lehajthatnák? Nincsenek-e, kikben itt súlyos betegség, amott szerencsétlenség; itt természeti csapások, ott lelki próbák gyengítik a szeretet erejét; kikben itt belső küzdelmek, amott külső harcok tépik a hit zászlóját? Oh, jól tudom, hogy kemény próbára teszem ezeknek hitét, midőn erős meggyőződéssel hirdetem előttük az isteni szeretet kifogyhatatlan nagy erejét... És én mégis, még a könnyek között is, még a romok felett is bízó lélekkel, teljes hittel hirdetem az isteni szeretet mindenek betöltő, mindenütt jelenvaló, örökműködésben levő hatalmát. Hirdetem, mert látom, hogy sokszor mesterségesen növeljük magunkban a hajlandóságai arra, hogy sötét színben lássuk a világot, ahelyett, hogy az élet előnyeit, örömeit, szépségét és áldását értékük szerént mérlegelve, hasznunkra fordítani igyekeznénk; látom, hogy hátán kedvezőtlenre fordul életünk folyása, oly könnyen érezzük porba sújtva magunkat, ahelyett, hogy az Isten jóságát és szeretetét, míg felettünk ragyog, kellő mértékben fordítanók önmegerősítésünkre; látom, hogy egy pillanat keservében oly könnyen mondják némelyek keservesnek az egész életet! Hát amiért a nap fényét felhő homályosítja el bizonyos időre, azt jelenti-e ez, hogy egyszermind melegtől is megfosztotta? Mint a természetben a zivatarokra, úgy az ember életében is szükség van a próbák tanító, nevelő erejére. A szenvedés még nem jelenti az Isten szeretetének megszűnését, sőt amint egy híres ember (Martineau) mondja: a szenvedés iskolájában tanult valóságos kegyességet a szellemnek bizonyos derűltége és nyugodtsága jellemzi. Az apostol pedig arra tanít, hogy »akik az Istent szeretik, azoknak mindenek javukra szolgálnak«.

Valóban, az Isten minden sorsban és helyzetben, a szerenese és boldogság vágató szekerén s a szenvedés félelmetes mélységén is mindig csak szeretet; Isten a maga lényében részrehajlatlan, örök, egyetemes szeretet!

Ezt mutatja az emberiség fejlődő élete, valamint az egyes ember akaratereje, munkaképessége, kivívott sikerés tökéletesedésre vágyó lelke. Az Isten szeretetében való

hit erejét érzem saját lelkemben, hallom szavát lelkiismeretemben. E hit felülemel a földi élet mulandó változásain, sok megpróbáltatásain, örökös küzdelmein. A változásokban a szerető Isten képét látom; a küzdelmeket és megpróbáltatásokat jellemfejlesztő, lelket nemesítő erőnek tekintem. E hitre építem fel életem nagy céljait, összes törekvéseim valósulhatóságát, családom, s egész jövőm boldogságát. S ha talán úgy lenne, hogy vágyaim nem teljesülnek, törekvéseim célra nem vezetnek, reményeim elcsalódás követi: míg kitörölhetetlen betűkkel van lelkembe írva az Isten szeretetének fölemelő tudata, nem félek, hogy lesújt az élet, vagy kettőtöri akaraterőmet; nem félek, mert éppen a keblemben élő isteni szeretetnek biztató szavára, lelkem világosságának el nem homályosítható fénye mellett, újra kezdem, mit elvégezni nem tudék.

Ennek az isteni szeretetnek a fénye sugárzik az egész emberiség életében, életműködésében, lelki törekvéseiben; látom az elégedett arcokon, az örömtől ragyogó szemekben, a céltudatos élettörekvésekben, a próbák közt sem csüggedő hitben, az akadályok felett is diadalmaskodó lelki erőben, a csapás és szenvedés által meg nem tört reménységben, a léleért folytatott s meg-megújuló örökös, nagy harcban.

És világosan látszik az Isten szeretete a természetben is. Isten általános törvények szerint kormányoz. Az áldás, mely tőle származik, minden teremtménynek egyformán javára szolgál. A fényes nap derült sugárt lövel kunyhóba és palotába. A felhő nem hullatja kiválasztottakra termékenyítő cseppjeit. A tápláló nedv sem szorítkozik bizonyos fajú virágokra vagy fákra; nem tagadja meg éltető erejét egyik növényről vagy állattól a többiek előnyére. A gondviselésnek nincsenek kiválasztottjai. Istennek minden teremtménye, minden alkotása számára egy törvénye, egy szeretete van. (L. Channing VI. k. 39—40. l.)

A mindenség megfoghatatlan szépségével, kiszámíthatatlan változásaival, ezerszirű virágaival, lüdüklő napjával, kiapadhatatlan áldásával, bámulatos rendszerével s a jelenségek végtelen sorozatával erről a törvényről, erről a

szeretetről beszél. Ennek a szeretetnek törvényei fel vannak írva körülöttünk minden falevélre, minden fűszálra, minden darab kőre. Jól mondá valaki: »csak olvasni kell meg tanulni annak az írásnak betűit, hogy az ember érteni is tudja«.

Az Istennek szerető keze látszik a különböző korok történelmi alakulásaiban, még az úgylátszó visszaesésekben is; az emelkedésben és hanyatlásban, a művelődés fokozatos előhaladásában, a szellemi tevékenység alkotó munkájában, a fölemelő és lesújtó események megannyi tanulságaiban. Az elfogulatlan szemlélő és bíráló az áldó isteni kéz munkáját látja az egész vonalon; annak keze munkáját, aki szeret, mindig csak szeret, akkor is, mikor nem is látjuk, mikor nem is hisszük.

Ez a tudat ad erőt nekem és készlet arra, hogy jól-lehet magam is érzem az élet nyomasztó súlyát és nagy terheit, mégis, bár erőtelen szóval, de érző szívvvel és erős hittel szóljak hozzátok és hirdessem annak szeretetét, kiről esodálatos nyelven beszél nekünk a mindenség élete és az ember lelki világa; »ki hatalmával hatalmat adott a forgó világoknak, kinek nevét hegyek és mélységek, napok és holdak, bujdosó földek és csillagok, minden élő és élettelen valóságok szünet nélkül kiáltozzák«; hirdessem az emberi lélek nagy erejével: »Az Isten szeretet!«

Nem veszíték-e észre ai, hogy »minden más tudomány jelentéktelenné halványul ennek méltósága előtt. A világ minden kincstára szegény ezzel szemben. Ez az eszme, ha addig fejlődik és világosul, míg előttünk valósággá válik, olyan, mint egy felkünkben meggyuladott új nap. Új világosság sugárzik ki belőle az egész mindenségre és mindenségben. Ez eszme átalakító hatalmára minden dolog újjá lesz. Kiapadhatatlan forrása az erőnek a gyengeséggel szemben, a békének a viszontagságok között, a bátorságnak a munkálkodásban és eltűrésben, az állandó reménynek, a halhatatlan életnek« (Channing.)

Értitek-e, érzitek-e hát — legalább e pillanatban — az apostoli szavak igazságát: »az Isten szeretet?!« Tegyetek bizonyosságot arról, ha együtt éreztek az apostollal, éltetek minden idejében, mert így marad szép, deült, biztató az élet számotokra, bármi találjon is titeket.

II.

Az apostol azonban nem elégszik meg azzal, hogy az Isten lényei szeretetnek lüneti fel, hanem lovább megy és azt mondja: »aki szeretetben marad, az Istenben marad és az Isten abban«. Isterről az emberre viszi át a gondolatot és kifejezésre juttatja azt a különösen Jézus által hangoztatott, de bizonyára saját lelkében is élő meggyőződést, hogy az embernek szeretetre kell törekedni, mert az embernek is, mint Isten gyermekének, lénye alaptermészete: a szeretet.

Ezzel a meggyőződéssel félreérthetetlen bizonyossággal mutat rá a szeretet apostola arra a ma már tisztán álló lélektani igazságra, hogy az emberi kebelben levő lélek kapcsán van valami rokonság, van valami benső összekötetés az Isten és ember között.

És ezen nem is esedálkozhatunk. Mesterének az Ur Jézusnak élete előtte állott; tanítása hangzott még lelkében. A Jézus törekvéseinek központja pedig az volt, hogy az embert felemelje arra a szellemi magaslatra, ahol lelke »Atyát lát az Istenben«, önmagában Isten gyermekét ismeri fel s ember társait testvéreinek tekinti. Az Isten és az ember között tehát olyanszerű a viszony, mint a szülő és gyermek között. Ha ugyanaz a vér kering a gyermek ereiben; ha löbnyire ugyanaz a jellem, ugyanaz az egyéniség, ugyanaz a természet fejlődik, alakul ki a gyermekben, mint a szülőben, akkor az emberben is — éppen az emített viszony alapján — az Istenéhez hasonló lelki tulajdonságoknak kell kifejlődniök, vagyis közelebből meghatározva: ha az Isten szeretet, akkor az ember alaptermészete is szeretet kell hogy legyen. Csakis így érthető meg az apostol mondása. T. i. ha az ember alaptermészetében, valódi lényében: a szeretetben megmarad, akkor Istenben marad s érezni fogja azt is, hogy az Isten ő benne van.

Mindennek dacára azonban távol legyen, mintha én az embert szorosán Isten mellé akarnám állítani, s olyan hatalmat akarnék tulajdonítani neki, amely egyedül Istent illeti meg. Fajunknak méltóságát érzem ugyan s szívesen elismerem Pál apostollal, hogy Isten az embert ke-

véssel teremtette kisebbé az angyaloknál, de mindenesetre teremtette s így óriási az űr, mely a teremtő és teremtmény között tátong; éppen azért anélkül, hogy ezt a méltóságot alábbszállítani akarnám, igaznak hiszem az apostolnak azt a meggyőződését is, hogy »Isten mellett munkálkodó szolgák vagyunk.«

Ez a szolgaság nem zárja ki az Isten és ember között a lelki összeköttetés lehetőségét, nem dönti meg azt a hitet, hogy az ember lénye is szeretet. Nem növeli, de nem is csökkenti azt a különbséget, mely az isteni és emberi szeretet között természetszerűleg fennáll. Mert míg az isteni szeretet mindenütt jelenvaló, mindent átható és mindenre kiterjedő, addig az emberi szeretet fogyatékos, sok minden által befolyásolható hatásában hol gyöngül, hol erősödik és összehasonlíthatatlanul szűkebb térre szorul, mint amaz.

Ez az oka bizonyára, hogy az élet nem egyszer mutatja az ellenkezőjét annak, hogy az ember szeretetben, s így Istenben marad és az Isten ő benne. Ez az oka, hogy sokszor kell fájdalommal látnunk, hogy »meglankad a szeretet az emberek fiai között«. Az egyes ember, kinek nem volna szabad felejtenie, hogy »ne nézze ki-ki csak a maga hasznát«, oly sokszor lesz önző törekvések rabja. A családi élet, melynek a legmagasabb erkölcsi eszméket volna hivatása diadalra juttatni, oly sokszor válik szűkkeblűvé s lesz fészke csalódásnak, elégedetlenségnek, állandó panasznak. A társadalom ehelyett, hogy az emberiség egyetemes érdekeit szolgálná, önző célok, egyéni törekvések kisserű harcában meríti ki erejét, avagy ártatlan emberek jóhírneve sárba tapadására nyújt segédkezet. Az emberiség élete igen sokszor nem egyéb érdekharenál, mely ellentéteket szül s azok kiegyenlítésére vesztegeti erejét, holott mindenkinek szívébe van írva a jézusi parancsolat: »szeressed Istent, szeressed ember-társaidat« s »ha csak a ti atyátok fiait köszöntitek szeretettel, mit cselekesztek egyebeknél többet?!« »Aki szeretetben marad, Istenben marad és az Isten abban«.

Nem tagadhatjuk azonban azt sem, hogy szükség van a küzdelmekre is. Harcban látszik meg a béke áldása.

Fülsikelítő zaj után tudjuk megbecsülni a csendet és nyugalmat. A szeretet is a türelemben és szenvedésben nő nagyra. Azért mondá Jézus, hogy a türelmé és szenvedőké a menyeknek országa. A fájdalom és bánat sokszor a leg-hatalmasabb eszköz a jellem alakítására. Míg a jólét rendszeren az önzést táplálja a szívben, addig a nehézségekkel való harc elengedhetetlen feltételnek látszik az emberi nagyság megalkotására. (Armstrong) A költő szerint »a fájdalom a boldogságnak egyik alkatrésze«. A buzaszemnek, hogy kikelhessen, szüksége van a nap áldásos sugara-ra, melyek átmelegítik a földet, de nem nélkülözheti a sötét felhőt sem, mely tápláló nedvet rejt magában; az emberi boldogságnak is az önzetlen szeretet adja meg a zománcát, de hogy drága kincsünk ké lehessen, át kell mennie a szenvedések lúzeskemencéjén, az érdekharcok erőpró-báin. Az igazság addig értékes számunkra, míg küzdünk, fáradunk, hatalmas erővel törünk utána; ha megtaláltuk, könnyen elvesztheti vonzó erejét s jelentéktelenné válik ránk nézve. A szeretet is addig hatalom, isteni erő mibennünk, míg van mit legyőzni, elsimitani és kiegyenliteni, ha fegyverét nem használhatja, elveszti a fényét, csillogását; ha erejét nincs min megmutatnia, könnyen azt hihetjük, hogy felesleges számunkra. Minél nagyobb a szívben a tevékeny, a munkás szeretet, annál könnyebben győzi le az ostromló erőket, annál nyugodtabban türi a szenvedéseket, annál jobban szépíti az életet. Ilyen szeretet nélkül az élet folytonos csüggedés és zugolódás volna. Erről is el lehet mondani, hogy »akinek van, adatik, akinek nincs, a mi je van, az is elvétefik«. Pál apostol szerint »akiben nincsen szeretet, az olyan, mint a zengő érc és pengő cimbalom, szeretet nélkül hite sem sokat ér. Az igaz szeretet hosszútűrő, kegyes, nem irigykedik; nem keresi csak a maga hasznát, mindeneket elfedez, mindeneket hiszen, mindeneket eltűr; az igaz szeretet soha el nem fogy! (L. I. kor. 13 r.)

Ki ne érezte volna ennek a szeretetnek melegségét és boldogító erejét a családi, baráti és társadalmi élet bizalmas pillanataiban, örvendetes változásaiban? ki ne tapasztalta, ki ne látta volna, hogy ez a szeretet mint szolgál alap-

jául oly sok boldogságnak s mint ösztönzi az embert többről-többré, tovább a tökéletesedés útján? Bizony az emberi szeretetnek is vannak megragadó vonásai! Midőn az együtt érző, rokon keblekben »két lélek és egy gondolat, egy szíverés két mell alatt« megalkotja a földi paradicsomot, melyben az ifju lelkek vidáman dalolnak, boldogan ábrándoznak, messze nyuló közös terveket szövögetnek, vagy midőn a család tagjainak szíve összedobban és ez nemcsak a fájdalmas emlékeket és bántó aggodalmakat űzi el, hanem a menyország örömeit is érzétteti, avagy midőn a fogékony, rokonlelkek összeforrnak a nagy és nemes tettek végrehajtásában, az áldozatkészség gyakorlásában, az igazság védelmében, az egyház szeretetében, a vallásos buzgóságban, a hazafias érzelemben — mindezek hitem szerint az emberi életnek és szeretetnek oly megdicsőült pillanatai, oly megragadó magasztos szépségei, melyeket inkább érezni és átélni lehet, mint szóval kifejezni.

Miként az Isten szeretetének boldogító erejét fel lehet ismerni a világmindenség minden pontján, úgy az emberi szeretetnek az élet boldogítására gyakorolt hatását sem lehet tagadni egy pillanatig sem. Munkássága folytonos, állandó, örök. Itt panaszt némít el, ott reményt táplál; itt könnyeket töröl, ott felruház; itt társul szegődik az elhagyotthoz, ott gyógyítja a megsebzettet, itt fölemeli az erőtelent, ott erősíti az ingadozót, itt új erőt ad a küzdelemben, ott örömmel tölt el a kivivott sikerben; most az emberiség fejlődésének alapját veti meg, hogy a kinek akaratla van, tovább haladhbasson, majd pedig a magasabbrendű után való vágyódás, az eszmények után való törekvés által érintkezésbe hozza az emberi lelket az örök Istennel!

Talán ezt a nagyszabású munkát látva mondja Channing, hogy »az ember szeretetre van teremtve, szeretettől él s életének mértéke: szeretetének nagysága. Az ember a szeretet karjaiban született s a szeretet keblén neveltetett, ápoltatott. És mi a családi életben gyakran látjuk az önzetlen rokonszenyvek csodálatosan kifejtett erejét. De az emberi szív nem úgy teremtetett, hogy szeretetével csakis az otthonra szorítkozzék, bármily égi legyen is amaz ott-

hon. Érzelmek a rokonszenv folyton növekvő árjával kiterjednek egyik körről a másikra és mind szélesebb térre áradnak ki, míg végre az egész faj szeretetének nagy folyamával egyesülnek«. Kétkelkedhetünk-e hát az apostol szavainak igazságában: »aki szeretetben marad, az Istenben marad és az Isten abban«.

Ah, úgy érzem, hogy felségesebb igazságot alig-alig lehetne hirdetni a keresztény templomokban, mint azt, hogy »az Isten szeretet és aki szeretetben marad, Istenben marad és az Isten abban«. Ez igazságnak, e hitnek érzetében mondotta Jézus még a kísértések és üldözések, gunyolódások és méltatlanságok között is lelki örömmel: »az én terhem könnyű, az én igám gyönyörűsége«; ez tette képessé őt arra, hogy bár annyiszor nem volt hová fejét lehajtania, mégis szerte járt és jól tett mindennel s szerető szíve folyton azt dobogta: »nincsen más jó, csak az Isten«. És a vallásos hitnek s isteni szeretetnek ez a bámulatos ereje támasztott minden kornak és minden országnak önfeláldozó és rettenthetetlen bátorságú vértanukat, akik dicső himnuszokat énekeltek a börtönök fenekén, mosolyogva léptek a vérpadra, jajkiáltás nélkül szenvedték el a pallost és máglyát s bár szavaiknak, hirdetett eszméiknek visszavonásával megszabadulhattak volna a szenvedésektől, a kegyelmet, melyért ily drága árt kellett volna fizetni, életük árán is visszaútasították.

És bizonyára ez igazságnak, e hitnek érzete adott erőt a mi hitelődeinknek arra, hogy a múlt századok nagy szenvedései és megpróbáltatásai között hülüket megtarthatták és ezt a mi sokat sanyargatott egyházunkat, melynek annyiszor vettetett a fejsze élőfája gyökerére, bár megfogyott, de meg nem tört erővel a pusztulástól megmenthették, folyton biztatva magukat martirhalált szenvedett nagy apostoluk hitével: »Az igazságot útjában semmi fel nem tartóztathatja«!

Ai! Az isteni és emberi szeretet jótékony hatása ma is nyilvánul a külvilágban és az ember lelki életében egyaránt. Ott van az, ahol a hit és bizalom emeli magasra a lelküket, hol a szeretet és jószág nevében munkálnak az emberek, hol az igazság diadalt ül s a gonoszság szegyen-

kezve visszavonul; hol a meggyőződés szentsége drágább mindennél s az őszinteséget többre becsülik a hivalkodás hízogó hangjainál; hol az alázatosság képmutatás nélkül is elég erős jogait kivívni s a szerénység nem meghunyászkodás, hanem mások megbecsülése által nyer jutalmat; hol a könyörülelesség áldásait osztogatja s az ártatlanság gyanúsítatlanul megbecsültetik; hol a hitetlenség nem dőhbenti meg a hívő lelket s a méltatlanság nem üz gunyos játékot a tisztelet érzelmeivel, hol a sziv megbocsát érdek és önhaszonlesés nélkül, hol az »egy szükséges dolog« sincs felejtve s az emberek »egyebeknél többet« is cselekesznék! Az Isteni és emberi szeretet áldásos ereje ott van, ott kell hogy legyen a ti lelketekben is!

Érzitek-e, hiszitek-e hát, hogy »az Isten szeretet és aki a szeretetben marad, az Istenben marad és az Isten abban«? Avagy még mindig azok közé tartoztok, akik »látván nem látnak és hallván nem hallanak«?!

Óh ha értitek, ha hiszitek, akkor bizonyára a ti »éltek: békés megelégedés, magatartástok: alázat, cselekvés-tek: szeretet, gondolkozástok: tisztaság, keresésetek tárgya: Isten országa s jutalmatok: már e földön is mindennek megáldatása«. Ugy legyen.

Amen!

Dr. Nyiredy Géza

1861–1914.

Nagyajtán »zöld erdő zúgásán, vad galamb bűgásán« nevelte jó anyja őt is. Itt szívta magába az örök szép természet szeretetét, a mély vallásos érzelmet s a törhetetlen munkakedvet, amelyek párosúlva későbbben a tudomány olthatatlan szomjával az egyszerű székely falu szülöttét nemcsak országos hírnévre emelték, de nevét az ország határain kívül is ismertté tették. Hogy ki volt Nyiredy Géza, hogy minő munkát végzett közöttünk, hogy mennyi áldás áradt az ő kiváló egyéniségéből környezetére: azt, amíg velünk volt, amíg közöttünk járt, talán nem is éreztük, talán nem is méltányoltuk eléggé. A temetésén megnyilatkozott óriási részvét, amely olyan volt, mint az egész társadalomnak egy hangos szivdobbanása, a könnyek s a virágok, melyek koporsóját elárasztották, mutatták csak igazán, hogy ő nem csupán a családjáé, nem is az iskoláé, nem is az egyházé, hanem az egész társadalomé volt. Hogy őtet mindenki szerelte és nagyrabecsülte, mert mindenütt szép, nemes és istenes munkát végzett. Csak 53 évet élt. Az élet delén áldozott le napja. De ezen a fél életen többet élt, többet dolgozott, mint a legtöbben egy egész hosszú életen. Korán kelt és minden pihenés nélkül folytatta munkáját. Mintha csak érezte volna, hogy reá nézve korábban jön el az est, az örök pihenés ideje!

Nehéz az ő egyéniségének hű képét adni. A mi szép, jó és nemes vonások az emberben vannak általában, benne mind megtalálhatók voltak. De ezek a különböző jellemvonások benne olyan szerencsés vegyületben fordultak elő, hogy egyik nem nyomta el a másikat, egyik nem

érvényesült a másik rovására. Ő igazán harmonikus egyéniség volt. Vannak sokan tudósok, akik behatolnak a természet titkainak mélységébe, akik laboratoriumaikban lombikjaik segítségével kutalják az élet örök titkait. De a legtöbbet tudása rideggé, foglalkozása zárkózottá és egyoldaluvá teszen. Nyiredy nem szobatudós volt. Benne az ész egy pillanatil sem nyomta el a szívet, a tudomány a hitet. A laboratoriuma nem zárta el az igaz élettől, a fogalmak és ismeretek gazdagsága nem nyomta el természetes józan ítélő képességét. Tanulmányozta a könyveket, de tanulmányozta az életet és a természetet is.

Mások is érnek el nagy és szép sikereket az életben. Sokan vannak, akiket szárnyaira vesz a hírnév és dicsőség. Akiknek neve széles körben ismertté lesz. Akiket sokan körülrajongnak. De a legtöbbet a magasság megszedíti. Büszkévé és elbizakodottá tesz. Nyiredy mindig szerény és alázatos tudott maradni. Amikor mások a legjobban dicsőítették, akkor ő a legkisebbnek érezte magát. Amikor mások ünnepezték, ő akkor másra hárította az érdem koszoruját. Amikor mások fölmagasztalták, akkor ő magát megalázta.

Vannak még az életnek nehéz munkásai, akik a nap izzó hevében emésztik magukat, akik nem ismernek nyugalmat s állandóan hordozzák a munka terhét. De a legtöbb komorrá, zugolódóvá és elégedetlenné lesz, aki megátkozza a világot. Nyiredynek a munka kedves időtöltés volt, ami hangulatát soha meg nem zavarta. Egyik helyen jó kedvvel befejezte s a másik helyen ugyanolyan jó kedvvel megkezdette. Akkor volt igazán boldog, ha munkában lehetett. Még betegségével sem törődött a munka miatt. Élete utolsó két hete volt a legnehezebb, mert akkor már nem dolgozhatott. A munka volt az ő élete, öröme, üdvössége és boldogsága, a munkátlanság volt legnagyobb boldogtalansága. †

Sok tanár van, aki rendelkezik a tudományos ismeretek gazdagságával, aki nagy készséget és odaadó szeretetet tanusít ezeknek közlésében, aki valódi művész a tanításban. De azon túl nem sokat törődik tanítványaival, akik félelmes tisztelettel tekintenek reája. Nyiredy tekin-

télyének és tudásának a súlyával soha sem nehezedett rá tanítványai lelkére. Leereszkedett hozzájuk. Még a legkisebbekhez is. Ismerte azoknak lelkét. Örömét és bánatát. A tanítás nehéz óráit vidámmá tudta tenni. Ezért lelkesült a »muzsák serge« az ő »Géza bácsi«-jáért.

Van sok egyháztag, aki szereti a maga vallását és egyházát. Lelkesül és áldozatot hoz érte. Rajong és küzd annak eszményeiért. De nagy szeretetében elfogult lesz. Mindent lenéz, kicsinyel és kigunyol, ami nem az övé. Türelmetlen az ellenkező felfogásokkal szemben. Nyiredyben az erős unitárius érzés általános emberszeretettel, a vallásért való lelkesedés a mások megbecsülésével párosult. Ő nemcsak vallásos, de társadalmi ember is volt, akít mindenki szeretett s akít mindenki nagyrabecsült.

Nála a család fogalma is nagyobbra nőtt, mint más embereknél szokott lenni. A szűkebb családnál nem végződött az ő szeretete és atyai gondoskodása. Bár jobb hitves és gondosabb családfapa nem igen lehet, mint ő vala, de ezen kívül az ő nagy szívében elfértek a testvérek, rokonok, jó barátok, akiket nemcsak szeretett, de ha szükség volt, nagy áldozatot is tudott hozni értük. Nem üres beszédben, hanem tettekben mutatta meg jóságát. Soha sem tudta jobb keze, mit cselekszik a bal.

Szép és harmonikus élete diszére vált a családnak, dicsőségére az egyháznak, előnyére a tudománynak s javára a hivatalnak, melyet elfoglalt. Nem élt hiába. Ha testileg el is távozott körünkől, de itt maradt jó szelleme s áldott emléke, amely időtlen időnkig hirdetni fogja a szeretet hatalmát s a munka diadalát.

V. A.

Iszlai Márton.

1851 - 1914.

Ez a név nem csupán az unitárius egyházban, hanem általában a hazai nevelésügy terén is ismeretes. Bizonyára mindenütt a legőszintébb részvétet váltott ki halálának híre. Azok közé a rokonszenves emberek közé tartozott, akiket lehetetlen nem szeretnünk, ha egyszer megismertük. De emellett munkás élete, eszményi törekvései, a szépért rajongó lelke a legnagyobb tiszteletre és általános közbecsülésre emelték.

Szentgerice, Torda és Kolozsvár az *Iszlai Márton* életének főbb állomásai. A Bekecs alól a Nyárad teréről indult el az élet útjára. Onnan, ahol úgy terem a dal a lelkében, mint a virág a földön. Arról a helyről, amely az unitarizmusnak egyik legősibb fészke és legerősebb végvára, ahol írta *Kozma Mihály* egyházunk történetét és zengette *Tibódi István* jókedvű dalait. Itt szivta lelkébe *Iszlai* azt a szellemet, amely őtet a papi pályára vonzotta, de később mégis a nevelés és az egyházi énekügy szolgálatába állította.

Teológiai tanulmányokkal s a zene és ének iránt érzett mélységes vonzalommal lett a tordai egyházközség énekvezér-tanítója. Tordának az egyházi életben nagy, szép és szent hagyományai vannak. Ma is egyházunk egyik gyöngye s igen előkelő helyet foglal el egyházközségeink között. Mindezek inspirálták s Istentől kapott tehetségei kifejtésére sarkallták *Iszlait*. Csakhamar Torda zenei életének ő lett a központja. Dalköröket szervezett s azokat maga vezette. *Albert János* és *Derzsi Károly*val együtt lett Torda társadalmának egyik kiváló alakja, akit

mindenki ismert és tisztelt. Ezzel hire, neve meg lett alapítva.

Már szép szellemi tőkét hozott magával, amikor a *Sárdi József* halálával megüresedett kolozsvári énekvezéri és leányiskolai tanítói állást elfoglalta. Szép remények között iktatták hivatalába. S ő a reményeket be is váltotta. Énekvezéri és leányiskolai tanítói kötelességein kívül főgimnáziumunkban és teológiánkon az éneket tanította. Munkásságába mindenütt a maga szívét és lelkét vitte bele. Ez emelte ki az ő munkáját a hétköznapi dolgok közül s annak bizonyos művészi nivót adott. Ezzel a művészi hajlandósággal és érzéssel fogott hozzá elhanyagolt egyházi énekgyűnknek a reformálásához. Egyházi énekgyűjteménye s abban néhány általa szerzett kedves dallamu ének örökre feledhetetlen nevet biztosít neki egyházunk történetében.

Mint minden művészi hajlamu egyén, ő is melegszívű és mély érzelmű ember volt. Tudása mellett szeretetét vitte be az iskolába. Ez biztosított neki e téren is szép sikereket s tanítványai emlékezetében feledhetetlen nevet és hálás kegyeletet.

Családi élete is egyike volt a legszebbeknek. Neje és öt gyermeke nagy szeretettel őrzi emlékét.

Mi, amidőn letesszük sirjára kegyeletünk és nagyrabecsülésünk koszoruját, nem bucsuzunk tőle végképpen. Itt van ő és itt lesz közöttünk, hogy szép énekével időnként Isten imádására szólítsen: »Oh jöjj az Urnak házába buzgon imádkozni«.

V. A.

IRODALOM.

A szociálizmus és a vallás. Irta Ürmösi József homoródszentpáli unitárius lelkész. Kapható Kókai bizományosnál. Ára 1 kor.

Tagadhatatlan, hogy korunk szociálizmusának úgy tudományosan kifejtett alakjaiban, mint gyakorlati megnyilvánulásaiban sok a tulzás. Olyan, mint az iszappal teljes zavarosan hullámzó folyam, amelynek mielőtt az élet táplálójává lehetne, meg kell tisztulnia és sok kártékony anyagtól megszabadulnia. Úgy a Marx-féle történelmi materializmus, mint a Menger-féle hatalmi viszonyokon alapuló új erkölcsi elvek az életnek csak egyoldalú vizsgálásából szűrődtek le. Az élet sokkal bonyodalmasabb és sokkal több tényező együttes működéséből alakul ki, minthogy azt akár csupán a gazdasági, akár csupán hatalmi tényezőkre visszavihetnők. És azok a lekicsinyelt „ideológiák“ akárhányszor még nagyobb lendületet adnak az életnek, mint a történelmi materializmus gazdasági tényezői.

Ha így a szociálizmus tudományos alakjával sem érthetünk egyet, annál kevésbé helyeselhetjük azt a szociálizmust, amely az értetlen tömeget vezeti s amely a mindennapi kenyér kérdésén fölül emelkedni nem tud. Ellenben ezért kész betörni a lelki élet legszentebb templomaiba s hajlandó közprédává tenni az emberiség legszentebb értékeit is

Azonban ez nem azt teszi, hogy mi hideg közönnyel fogadjuk korunknak ezt a hatalmas áradatát. Ha ezt tennők, akkor elborítana s talán iszapjával maga alá temetne, ami nagyon dicstelen halál volna. De azt sem teszi, hogy a szociálizmus szélsőségei és tulzó törekvéseihez hasonló szélsőséges fegyvereket állítsunk szembe. Hanem azt teszi, hogy az előttünk zavarosan hömpölygő folyam vizét igyekezzünk megszünti, azt a kártékony anyagoktól megtisztítani. Válasszuk ki belőle azt, ami életadó, ami sok tekintetben megvénült világunkat újjászülheti s lankadt ereinkbe új erőt adhat. Hogy így alakuljon ki az az eszményi szociálizmus, amely mindnyájunk lelkében ott él, amelynek célja az embernek anyagi és szellemi emelése, a valódi emberiség terjesztése.

Ezt a nemes és eléggé nem méltányolható célt szolgálja *Ürmösi József* homoródszentpáli unitárius lelkésznek előttünk fekvő könyve, melyet az Evangelikus Lap „nagy szeretettel és megható egyszerűséggel megírott könyvnek“ nevez s ezért melegen ajánlja olvasói figyelmébe. Mi is nagy élvezettel olvastuk s örömmel állapítjuk meg,

hogy írója nyitott szemmel jár a világban. Hogy figyelemmel kíséri az egymással folyton küzködő eszmeáramlatokat. Látja korunk bonyolult küzdelmeit s öntudatosan keresi a legnagyobb függő kérdések helyes megoldási módozatait. Egyaránt elitéli azokat, akik a szocializmus címe alatt és azokat, akik a vallás jegyében hozzá nem méltó tulzó irányokat követnek s helyes érzéssel mutat rá az útra, amelyen vallás és szocializmus édes testvérekként folytathatják útjukat az emberiség boldogítására. Az írónak gratulálunk s könyvét melegen ajánlhatjuk olvasóink figyelmébe.

V. A.

Guzsajásban. Elbeszélések: írta Árkosi Ferenczi Kálmán.

Ferenczinek pár éven belül már ez a második kötet elbeszélése. Már első kötetében a székely népelet alapos ismerőjének s hivatott tolmácsának bizonyult. Örömmel állapítottuk volt meg már akkor, hogy ő nem olyan népieskedő, dilettáns író, mint azok, akik a bérces kis hazából el-kiszállván, egy-egy furcsa történetnek, valamely sületlen anekdóttának böcsületös-özö dialektusban való elmondásával pályáznak a halhatatlanság koszorújára. Ferenczi nemcsak azt látja meg, hogy a székely ember harisnyában jár, puliszkát eszik s a lovat kabalának hívja. Ő egész embert, sőt típusokat rajzol. Ezért a cselekvény nála szinte másodrendű dolog. Példa rá mostani kötetében az „Utolsó szekeres“, hol annyira a típust tartja szem előtt, hogy annak kiesztergályozása közben megfélekedzik a szerkesztéséről s meglehetősen laza, elnyújtott históriát nyújt. Egyébiránt sic-tünk annak a kimondásával, hogy mostani kötete az előzővel szemben határozottan haladás. Ismerjük is már majdnem mindenik darabját, mert a legtöbb megjelent a legelőkelőbb budapesti folyóiratokban, jelétül annak, hogy mikor szerzőnkben a székelység eljövendő Tömörkény Istvánját sejtettük, nem voltunk rossz jósök. Ezekben az együgyű, jóízű történetekben az alakok sokkal elevebbek, a vonások sokkal merészebbek, határozottabbak, mint első kötetében. És ami legfőbb, sokkal székelyebbek is. Kár, hogy egyiket-másikat alaposabban meg nem beszélgethetjük. Kevés hibát, de igen sok jeles vonást találunk bennük. Egy dolgot azonban így is ki kell emelnünk. Olyan közel eddig tudtunkkal senki sem tudott férközni a székely lélekhez, mint Ferenczi. Annak a küzdelmekkel teli életnek, melyet ez apró emberek végig kinlódtak, annak a humornak, mely a küzdelmek boruja után ez emberek életéből tarka szivárványként felénk mosolyog, az együgyű furfangnak, az elpusztíthatatlan jókedvnek, egy szóval a tipikus székely tulajdonságoknak ilyen költői megszólaltatását székely írónál nem olvastuk. Kár, hogy Ferenczit csak ritkán veti jó sorsa mostanában a székelység közé. Még most is volna tanulnivalója, hogy művészetét tökéletesíthesse. Így jóformán gyermeki emlékeiből kell táplálkoznia Szerencsére az emlékek elevenen vésődtek lelkébe s úgy hisszük, még sok kellemes órát fogunk köszönni az eleven tollú, éles megfigyelésű, poéta lelkű írónak.

A kötet a Franklin-Társulat kiadásában jelent meg s ára 4 korona.

(ma.)

KÜLÖNFÉLÉK.

Nyári szüni dei tanfolyamot rendez a pozsonyi és soproni teológiai akadémia tanári kara, f. é. június 30-tól július 10-ig, lelkészek, tanárok, tanítók és tanítónők részére. Az előzetes program szerint a vallásnak igen nagy jelentőségű kérdései nyerne megvilágítást. Az előadók között Dr. Masznyik Endre, Dr. Daxer György, Hornyánszky Aladár, Kovács Sándor, Pröhle Károly, Lic. Schmidt Károly Jenő szerepelnek. A tanfolyam irányáról fölvilágosítást nyújtnak a kitzűzött következő tételék:

1. Az ujszövetség a legújabb kutatások világában. (10 előadás)
2. Az ótestamentum a legújabb kutatások világában. (10 előadás)
3. A teológia rendszere (5 előadás).
4. A reformáció lényege (5 előadás).
5. Vallás-pedagógiai kérdések (4 előadás).
6. A keresztény eszme történeti képviselői (2 előadás)
7. Az egyházi zene története (2 előadás).

A résztvevők Pozsonyban a teol. otthon épületében ingyenes szállást kapnak.

Eléggé nem méltányolható a pozsonyi és soproni ág. h. ev. teol. akadémia tanári karának ez a szép kezdeményezése, akik követve az evangelium útasítását a gyertyát az asztalra teszik, hogy mindeneknek vizsgáljon. Remélhetőleg sokan lesznek, akik a nemes célu törekvést megértik s annak áldásait is élvezik. Csak így lehet lépést tartani a világ fejlődésével s haladni az újabb szellemi áramlatokkal. A mi egyházunkban is sürgették egyesek hasonló tanfolyamok rendezését, hogy papképzésünk hiányosságai így időről-időre kipótólva legyenek. De még eddig semmi jele a megvalósításnak. Pedig az idő halad. S aki nem figyel az idők jeleire, az elvész az emberiség nagy versenyében.

A közoktatásügyi miniszter egyházpolitikája, A vallás- és közoktatásügyi miniszterium költségvetésének tárgyalásakor *Jankovich* Béla miniszter úr érdemleges beszédben nyilatkozott azokról az elvekről, amelyeket vall.

E beszédből a minket is közlelről érdeklő részleteket lehető bö kivonatban közöljük a következőkben:

A vallás- és közoktatásügyi tárca költségvetése 1868-ban 2,200.000

koronára rugott, 1890-ben 15 és fél millióra, a folyó évben pedig 159 millió koronára emelkedett. Ha így valamely idegen czekből a számokból akarna következtetést levonni, arra a konklúzióra juthatna, hogy tulajdonképen azelőtt Magyarországon nem is volt kultúra, nem is volt közoktatás. Mi nagyon jól tudjuk, hogy mi a magyarázata ezen régebbi szerény költségvetésnek: az, hogy Magyarországon századokon át az egyházak, különböző felekezetek közreműködtek a közoktatás terén akkor, amikor az állam e téren vezető szerepet még nem játszott s ennek folytán azok teljesítették azt a kulturális missziót, amely az utóbbi időben mind nagyobb mértékben az államra hárult. A multban tehát más tényezők és alapok voltak azok, amelyek az államnak ezen költségvetését kiegészítették s amelyek nélkül ez a költségvetés akkor sem volt teljes, de már a legutóbbi huszonnégy esztendőben ezek a felekezetek nem rendelkeztek elég alappal arra nézve, hogy ezt a kulturális munkát tovább vigyék s így azután az állam vette át a vezérszerepet: egyrészt maga vezette tovább a kultúrát és a közoktatásügyet, másrészt a felekezeteket segélyezte, hogy azok ezt továbbra is megtehessek, teljes összhangban az 1848 : XX. t.-c. 3. §-ával, amely kimondja azt, hogy minden bevett vallásfelekezetnek egyházi és iskolai szükségleteiről az állam tartozik gondoskodni,

Annál inkább meglepő, ha ma egyes egyesületekben és különböző társadalmi körökben azzal a tendenciával találkozunk, hogy az összes iskolákat államosítsuk és a vallásoktatást teljesen kizárjuk. Nem akarom vizsgálni, hogy mennyiben jogosult ez a felfogás elvi szempontból sem. Itt a különböző állásponton állókat annyira elvlasztja a világnézetben rejlő különböző felfogás, hogy ezen kérdések fölött vitatkozni egyáltalában nem lehet, de ennek nem is volna helye itt ebben a Házban. Én kizárólag a célszerűségi szempontot nézem s kérdem azt, hogy ez hogyan van másutt és különösen hogyan áll a vallásoktatás ügye Közép-Európában, pl. középiskolákban. Valóban mindenütt a kontinensen körülbelöl olyan mértékben tartanak vallásoktatást, Franciaországot kivéve, mint a hogy ez nálunk történik. Kivéve talán Svájcban francia kantonjait, ahol a vallásoktatás fakultatív. Ezt látva nem értem, mi okból haladjunk más úton épen mi? De ez a törekvés különben is teljes ellentétben áll az eddigi tradíciókkal, az eddigi tapasztalatokkal, amelyeket gyűjtöttünk s a melyek szerint az eddigi alapon jó credményt, értünk el. Azáltal, hogy az egyházak a felekezetek közreműködtek a közoktatás terén, lehetővé vált az, hogy nemcsak közoktatásügyünk haladt előre oly időben, amikor az állam nem vett részt ennek az ügynek előmozdításában, de egyúttal azt is látjuk lépten-nyomon, hogy ezzel a kulturális munkával biztosíthatjuk a békét is a különböző felekezetek közt. Mert mindenkor azt tapasztaltam, hogy ott, ahol a kulturális munkában részt vesznek a felekezetek, egymással versenyre kelnek, hogy ki képes nagyobb mértékben a kulturális ügyet előmozdítani. Ennek folytán sem kulturális, sem társadalmi, sem felekezeti béke fenntartása érdekében nem tartom helyesnek, hogy ezt a kérdést itt ma felvessük és ennek folytán határozottan kijelenthetem a kormány nevében is, hogy amennyiben ilyenféle tervek megvalósítására egyesek törekednének, azokkal a leghatározottabban fogok szembeszállni.

Ifjúsági tornaverseny. Az a nem egészen várt siker, melyet mult iskolai évben ifjúságunk a helybeli középfoku iskolák közös tornaversenyén aratott, az idén még fokozottabb munkára ösztönözte őket. A zászló megtartása lett legfőbb ambíciójuk a diákoknak. Sőt minthogy az idén az alsóbb osztályuk számára is tűzött ki a K. E. A. C. egy serleget vándordíj-képpen, most már annál nagyobb szorgalommal folytak egész éven át a tréningek. A céltudatos kitarató munka meg is termette a maga gyümölcsét. Nemcsak a zászlót tartották meg felsőbb osztályu tanulóink, hanem az alsó osztályosok a serleget is megnyerték óriási fölényvel. Mintegy 1600 tanuló vett részt az imponzans felvonulásban, melyben különösen kitűntek tanulóink precíz menetelésükkel festői dresszükkel. A szabadgyakorlatokat is osztályozták, hol legtöbb pontot szintén a mi ifjúságunk nyert. Kedvezőtlen idő miatt június 8-án bonyolodtak le végképpen a versenyek, mikor is kitűnt, hogy nemcsak a mi ifjúságunk, hanem a többi intézetek is sokkal jobb átlagos eredményt értek el a tavalyinál. Tehát a K. E. A. C., a versenyek főfő, lelkes pátronusa, dr. Szabó Dénes a legteljesebb mértékben meg lehetnek elégedve. Buzgó fáradozásukat, hogy a helybeli ifjúság testnevelését fejlesszék, máris szép siker koronázta s e tekintetben a legjobb reménységgel nézhetnek a jövő elébe.

Iskolai kirándulás Olaszországba. Érdekes és minden tekintetben tanulságos kirándulásban vett részt május havában intézetünk 28 tanulója és 6 tanára. Május 21-én este indultak utnak s másnap estére Fiumébe értek. Itt hajóra szálltak s 23-án reggel kikötöttek Anconában. Innen vonaton tovább utaztak, délután 2 órára Rómába érkeztek. Az örök városban töltöttek két és fél napot. Megtekintették a régi római emlékeket, a híres múzeumokat, Szent-Péter templomát s a gazdag vatikáni gyűjteményeket. Majd vonaton tovább utaztak Nápolyba, hol a világhírű muzeumot bámulták meg. Azután kirándultak Pompeibe s bejárták az eltemetett, de ismét kiásott, kétezzer éves csodálatos várost. Innen vonaton Foggia érintésével visszakanyarodtak Anconába, hajóra ültek s 28-án ismét Fiumében voltak. Bejárták ezuttal a szép kikötő várost, s átrándultak Abbáziába is. 30-án este értek vissza Kolozsvárra. Egy tanuló részvételi díja 120 korona volt. Az E. K. Tanács ugyan csak ennyit utalt ki fejenként 5 tanárnak. Reméljük, a Tanács bőkezűsége a tanítás ügyében bő kamatot fog hajtani, mert ez a kirándulás kiváltképpen a tanárookra nézve lehetett tanulságos. Végül szükségesnek tartjuk megemlíteni, hogy a kirándulás eszméjének megpendítője, a kirándulás előkészítője, dr. Barabás Ábel volt.

Gyászhir. Szentmihályi *Varga Dénesné*, szül. májai *Májay Ivánka* életének 48., boldog házasságának 30. évében hosszás szenvedés után június 16-án meghalt Tordán. Varga Dénes tordai tanár nejét, dr. Varga Béla tanártársunk édes anyját gyászolja az elhunytban.

Nyilvános köszönet. Nagyságos Szigethy Istvánné, kir. táblalabiróné szül. Albert Anna úraszony, szülőföldjére való visszaemlékezése és családja

ősi hagyományaihoz való ragaszkodása jeléül a bölöni unitárius egyházköz-
ség részére egy fehér moirée hímezett urasztali terítőt adományozott. Ez ado-
mány értékét sokszorosan becsessé teszi előttünk az, hogy ajándékozó úr-
asszony családja már egy egész évszázadon keresztül adott egyházközségünk-
nek buzgó tanítómestereket s hisszük, hogy e nemes cselekedet, az ő vezetésük
alól kikerült tanítványok részéről is követésre talál.

Fogadja az adományozó úrasszony e helyen is hálás köszönetünket.

Bölön, 1914 május hó

Lőfi Ödön, unitárius lelkész.

Népoktatási közérdek. Kétségtelen, hogy népoktatásunk igazi közérdeke
hiánytalan és fennakadás nélküli közigazgatásának biztosítása. E fontos és
nagy jelentőségű cél szolgálására hivatott *Gyermek* Mihály székelyudvarhelyi
áll. ig. tanító „Népoktatási Közérdek. Kiadványtára“; melynek megjelenés alatt
álló és árjegyzékében részletesen ismertetett könyvei: A tanítók illetményei;
A népiskola tanulmányi rendje; A népiskola Adminisztrációja; Tanítói állam-
segély kérvény és mellékletei; Óvodai utmutató és államsegély kérvény; Tár-
sadalmi tevékenység; Emlékeztető haladási napló; Népoktatási közérdek;
gondos utánjárással összeállított szakmunkák, mindenik világos és biztos
utmutatást adó vezérfonal a népoktatás egyes részleteiben, ellátva mintafogal-
mazványokkal és a szükséges összes mellékleti nyomtatvány űrlapokkal
Igazgatótanítók, iskolaszékek és gondokságok, óvodai felügyelő bizottságok
hasznos segédeszközöket, utmutatókat nyernek ezen kiadványok példányainak
megrendelésével. Figyelmébe ajánljuk azokat az érdekelteknek.